

Гончар Михайло Васильович

Селянський повстанський рух на півдні України: (1918–1921 роки).

2007

ВСТУП

Сучасний етап розвитку суспільного життя України характеризується значним інтересом співвітчизників до її історії. Цей інтерес зумовлений тим, що кожна свідома людина намагається об'єктивніше зрозуміти минуле і за можливості, передбачити майбутнє. Звернення до минулого дає можливість визначити вірні орієнтири в житті та ефективні методи розв'язання назрілих проблем. Пізнання минулого, які розкриття та осмислення “білих плям” в українській історії, відбувається одночасно з новим розумінням місця, ролі і завдань історичної науки в суспільстві, висвітлення їх актуальних проблем.

Однією з таких проблем, що викликає особливий інтерес як в науковому колі, так і в практичному значенні, є селянський повстанський рух на Півдні України у період 1918-1921 років.

Повстанський рух селян на Півдні України вписав своєрідну сторінку в історії нашої Батьківщини. Він увібрав у собі головні протиріччя, характерні для такого складного суспільного явища як національно-визвольна боротьба 1917-1921 років. Недостатня вивченість даного питання змушує віднести повстанський рух селян Півдня України протягом 1918-1921 років до так званих “білих плям” білих плям історії України.

Вивчення даної теми набуває особливої актуальності в наш час, коли українське суспільство стає більш політично структурованим, а політичні партії, стають важливим інструментом формування політичного курсу країни, а тим самим визначають долю держави на який часовий період.

Крім того, викликає природну зацікавленість дослідників не лише до їх ролі в суспільстві, але й до історії тих політичних партій та рухів, які раніше діяли в Україні, їх практичної діяльності. Такими партіями та рухами були “боротьбиська”, “борьбиська”, більшовицька, анархіська тощо, які у вищезгаданий період намагалися вирішувати українське і тісно пов'язане з ним селянське питання.

Питання вивчення селянського повстанського руху є актуальною ще й тому, що вона тісно пов'язана з аграрним питанням, вирішення кого триває й досі. Радянська (більшовицька) влада, Українська Центральна Рада, Гетьманат П.Скоропадського, Директорія УНР, А.Денікін та П.Врангель мали свої програми розв'язання аграрного питання. Проте ні націоналізація земель, ні повернення поміщицького землеволодіння не могли задовольнити в той період українське селянство, яке намаглося будь-якими методами отримати землю. Саме фактор настроїв селян в конкретній історичній ситуації, не був врахований у програмах вище перерахованих сил, що необхідно узяти до уваги і у наш час.

Об'єктом дослідження даної роботи є селянський повстанський рух на півдні України у період 1918-1921 років та їх напрями.

Предметом дослідження є повстанські формування на чолі з Никифором Григор'євим та Нестором Махном, які були найбільш масовими та найбільш потужними повстанськими силами, які діяли на Півдні України протягом 1918-1921 років.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1918 по 1921 роки, т тобто той час протягом якого відбувалось розгортання та розвиток селянських повстанських сил на Півдні України.

Географічні межі дослідження: територія Херсонської, Таврійської, Катеринославської губернії.

Метою даної роботи є спроба охарактеризувати основні селянські повстанські рухи на Півдні України у період 1918-1921 роки.

На підставі зазначеної мети було визначено такі **завдання роботи:**

- визначити роль, яку відіграли різні політичні сили в процесі формування програм основних повстанських рухів Півдня України: григор'євського та махновського;
- подати класифікацію та кількісний склад селянських повстанських сил на Півдні України у досліджуваний період;
- визначити та охарактеризувати основні етапи існування та військової діяльності повстанських рухів на чолі з Н.Григор'євим та Н.Махном;
- спробувати написати та проаналізувати політичні портрети Н.Григор'єва та Н.Махна.

Багатоаспектність проблеми та значна територія Півдня України дають можливість дати загальну характеристику повстанських рухів селян.

Наукова новизна дослідження зводиться до наступного:

- охарактеризовано головні причини виникнення повстанського – партизанського руху селян, його напрями, умовна класифікація та орієнтовний кількісний склад;
- визначено основну періодизацію розвитку повстанського руху на чолі з Н.Махном та Н.Григор'євим;
- написано та проаналізовано політичні портрети Н.Григор'єва та Н.Махна;
- виявлено вплив політичних партій на формування програмних курсів головних повстанських рухів Півдня України - григор'євського та махновського.

Методологія і методи дослідження. Дана робота побудована на принципах історизму та науковості. Дослідження створене на основі методів системного і порівняльного аналізу емпіричного матеріалу різних типів селянських рухів з урахуванням світоглядної специфіки соціальних груп і політичних течій. Вирішенню поставлених завдань допомогло використання таких загальнонаукових методів дослідження як логічний, метод класифікації, аналізу. Із спеціально історичного, в залежності від наявності джерел – проблемно-хронологічного, статистичного.

Результати даної роботи можуть бути використані при розробці лекцій, спецкурсів, теоретичних семінарів, під час проведення позакласних виховних заходів. Крім того матеріали роботи стануть у пригоді при проведенні краєзнавчих експедицій, підготовці експозицій у краєзнавчих музеях. Практичне значення роботи полягає також у можливості подальшого вивчення і розробки як самої теми, так і її окремих аспектів.

Розділ 1. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження

1.1. Короткий історіографічний огляд

Питання громадянської війни 1918-1921 років цікавило багатьох істориків, проте повстанський рух селян Півдня України розглядався менше.

Головним чином, це стосується загальної літератури, в якій дається аналіз соціально-економічного і політичного становища в Україні, наслідком якого було виникнення масового повстанського руху.

У 20 – 30-х роках ХХ ст. вийшли перші роботи в яких досліджувались питання громадянської війни, повстанського руху селян та діяльність більшовицької партії. Серед них слід виділити праці М.Равич-Черкаського “История Коммунистической партии (большевиков) Украины”, М.Какуріна “Как сражалась революция” у двох томах, спільна праця Р.Ейдемана і М.Какуріна “Гражданская война на Украине” тощо.

Спеціальні роботи цього періоду розглядали окремі аспекти повстанського руху селян на Півдні України. Вийшли праці, які виділяли причини повстань, позитивні та негативні риси повстанства. Деякі з цих робіт мали об’єктивний характер. Нажаль, більшість робіт виявились закритими для науковців. Серед них можна виділити такі роботи: О.Алешин “К истории борьбы за Октябрь на Николаевщине”, Е.Бредіс “Партійне підпілля у Одесі за денікінщини”, Е.Вікторов “Первый этап революции на Николаевщине”, Д.Кін “Повстанський рух проти денікінщини на Україні”, С.Коган, М.Межберг “Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині”, В.Круть “До історії боротьби проти григор’євщини на Україні”, М.Рубач “К истории гражданской войны на Украине (Переход Григорьева к Советской власти)” тощо. Усі ці роботи були опубліковані у альманасі “Літопис революції” протягом зазначеного часу.

У працях 40–50-х років ХХ ст. на відміну від попередніх, збільшилась кількість використаних джерел, проте однобокий показ керівної ролі більшовицької партії, а той просто перекручування фактів знецінюють частину робіт цього періоду. Серед них слід виділити такі праці: І.Кулик “Борьба рабочих и селян за восстановление Радянского ладу на Украине (1917-1920)”, Ю.Білана “Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918 – 1920 роках” тощо.

У період 60–80-х років ХХ ст. історичні розробки з даної тематики були більш плідними за попередні роки. В цей час вийшли багатотомні праці серед яких слід виділити “Історію міст і сіл Української РСР”, що увібрала в себе краєзнавчий та джерельний матеріал який був доступний тоді історикам. Проте й ці видання не обминула світоглядна вузькість та суб’єктивізм. До важливих доробків цього періоду слід виділити такі праці: М.Супруненко “Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни”, П.Балкового “Війна без флангів” тощо.

У 60–70-х роках набула розвитку раніше заборонена тема багатопартійності. Деякі автори, показуючи повстанський рух селян більшовицького типу, перебільшували кількість повстанців, проте відображали взаємодію більшовиків з боротьбистами та боротьбистами у період боротьби проти Добровольчої армії. Серед таких праць слід виділити: О.Алесашенко “Партизанское движение в тылу Деникина в 1919 г.” опублікована у дослідженні “Решающие победы Советского народа над интервентами и белогвардейцами в 1919 г.”, його ж “Крах денікинщины”, К.Гусева “Крах партии левых эсеров”.

Якщо оцінювати внесок радянської історичної науки у вивчення повстанського руху селян України, то необхідно відзначити, цей доробок був досить вагомим. Саме тоді почалося активне вивчення і введення у науковий обіг джерельних матеріалів, розробка і осмислення окремих аспектів цієї важливої проблеми. І не дивлячись на деякі помилкові підходи до концепції повстанського руху селян Півдня України, були створені сприятливі умови для його подальшого вивчення.

З середини 80-х років ХХ ст. прослідковується тенденція до переосмислення історії на засадах об’єктивності та історизму. Велику допомогу у цій справі надали періодичні видання. Серед них слід виділити “Український історичний журнал”, “Старожитності”, газету “Голос України” тощо. Саме на сторінках цих видань на початку 90-х років

минулого століття були опубліковані праці П.Варгатюка, П.Шморгуна “Білі плями”, пошук істини”, В.Ластовського “Червоні, зелені і жовто-блакні”, В.Улянича “Жили-були батьки-отамани, або чому треба вивчати повстанський рух в Україні” тощо.

Зі здобуттям Україною незалежності почався новий етап у розвитку вітчизняної історичної науки. Були розсекречені архівні справи пов’язані з періодом національно-визвольних змагань 1917-1921 років.

В цей час виходять нові дослідження пов’язані з повстанським рухом в Україні. Серед них слід виділити праці: В.Верстюка “Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921)”, В.Волковинського “Батько Махно”, його ж “Батько Махно: міфи і реальність”, В.Горака “Селянський ватаг із Гуляйполя”, його ж “Ватаг Таврійського степу”, А.Шубіна “Махновское движение. 1917-1921 г.г.” тощо.

Довгий час дослідники мали приблизне уявлення про розвиток української історичної науки в діаспорі. Вчених з діаспори вважали буржуазними фальсифікаторами, а їх підходи до історії України ненауковими. Наразі становище змінилося і ми маємо можливість познайомитися з працями зарубіжних істориків. Найважливіші з них загальні роботи в яких досить точно вказані причини виникнення селянського повстанського руху, прослідковано механізм створення повстанських загонів, приділяється увага релігійному питанню, що є однією з причин антибільшовицьких повстань. Вчені з діаспори розглядають і окремі аспекти повстанського руху: його духовну сутність, національне, головним чином єврейське питання, махновщину, вплив на повстанство тогочасних політичних партій, а у встановленні радянської влади в Україні вбачають агресію зі сторони Росії.

Історики з діаспори своїми роботами дають багато інформації для роздумів, роблять нестандартні висновки з багатьох аспектів української історичної науки.

Проте в більшості цих праць є один суттєвий недолік: вони створені на основі обмеженої кількості джерел і тому факти, викладені в них, потребують ретельної перевірки.

Серед вагомих доробок істориків діаспори слід виділити роботи Н.Полонської-Василенко “Історія України” у двох томах, О.Субтельного “Україна: історія”, Т.Гунчака “Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії”, І.Нагаєвського “Історія Української держави XX століття”, В.Іваниса “Симон Петлюра – Президент України”, І.Лесяк-Рудницького “Історичні есе” у двох томах, Р.Млиновецького “Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917-1918”, М.Стахіва “Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії Советської Росії” у двох книгах тощо.

Таким чином, питання селянського повстанського руху на Півдні України в руслі проблеми повстанського руху селян України висвітлено недостатньо радянськими, і особливо істориками з діаспори. Це ще один аргумент на користь актуальності даної проблеми.

1.2. Характеристика джерел з історії селянського повстанського руху

Про отамана Григор’єва та очолюваний ним повстанський рух згадували в своїх працях Л. Троцький, Б. Козельський, Р. Ейдеман, М. Какурін, С.Щаденко, П. Балковий та багато інших радянських авторів. Вони надали однобічну, різко негативну оцінку діяльності цієї однієї з найбільш загадкових особистостей періоду революції та громадянської війни.

Але існує й інша точка зору на діяльність отамана, яку репрезентують П. Аршинов, В. Білаш, О. Білаш, М. Маргулієс, В. Верстюк, В. Волковинський, В. Горак та інші. Ці автори намагалися об’єктивно підійти до оцінки постаті Григор’єва.

На жаль, сам Н.Григор'єв не залишив по собі жодних спогадів, а тому ми не можемо ознайомитися з його думкою щодо тих або інших політичних подій.

Про діяльність Н.Махна і махновський рух детально описано у спогадах Белаша А.В., Белаша В.Ф. “Дороги Нестора Махно, Антонова-Овсеєнко В.А. “Записки о гражданской войне, Аршинова П. “История махновского движения, щоденнику Г.Кузьменко опублікованому у журналі “Березіль.

Важливим джерелом дослідження є спогади самого Н.Махна, а також збірка документів, які присвячені життю та діяльності повстанського ватажка.

В цілому слід виділити, що джерельна база питання є обширною і багатосторонньою.

Розділ 2. Повстанський рух під проводом Никифора Григор'єва

2.1. Формування військових загонів Никифора Григор'єва (серпень – грудень 1918 р.)

Навесні 1917 року Григор'єв був офіцером Бердичівського гарнізону – включився в українізацію частин російської армії. Як активіст українського національного руху проводить значну просвітницьку роботу. Його запальні виступи на мітингах з інтересом і співчуттям слухали десятки тисяч солдатів.

Як стверджує дослідник Ю.Дмитренко, незабаром Григор'єв створив український полк і ніби отримав за це звання підполковника. А В.Горак зазначає, що коли Радянська Росія у 1918 р. посунула на Україну, Н.Григор'єв виявився одним з нечисленних оборонців українського уряду.

Ю.Дмитренко стверджує, що Григор'єв нібито взяв участь у перевороті 28 квітня 1918 р. і за це Гетьман П.Скоропадський підвищив Н.Григор'єва до полковника.

Відхід від Центральної Ради пояснюється легко – досвідчений військовий, прихильник створення українських збройних сил, Н.Григор'єв не міг не розчаруватися у антимілітарній політиці Центральної Ради. Він небезпідставно сподівався, що колишній генерал царської армії П.Скоропадський зуміє створити боездатні збройні сили.

З однієї сторони, надії Григор'єва виправдалися, Гетьман справді серйозно узявся за створення української армії, але з іншої сторони Григор'єв глибоко розчарувався у національній політиці Гетьманату, який значною мірою опирався на проросійські налаштованих землевласників і підтримував їх проти селянства, інколи дуже жорстокими діями.

Уряд генерала Павла Скоропадського повністю дискредитував себе невдалими кроками у внутрішній і зовнішній політиці, не зумівши, зокрема, вирішити аграрне питання на користь українських селян. А це було найболочче для України питання.

Гетьман зробив ставку на відновлення крупних поміщицьких латифундій, в чому була зацікавлена і німецько-австрійська окупаційна влада.

Підтримуючи гетьмана, поміщики наполягали на тому, що дрібні селянські господарства неспроможні забезпечити виробництво великих товарних партій сільськогосподарської продукції, як того вимагали від української сторони розорені війною Німеччина і Австро-Угорщина. Але останні, в свою чергу, не могли виконати своїх зобов'язань щодо поставок в Україну промислових товарів та сільськогосподарського реманенту. Це загострювало до краю й без того напружену політичну і соціально-економічну ситуацію в українському суспільстві. Репресивні дії гетьманських каральних загонів, що часто спиралися на допомогу німецьких команд, тим більше провокували населення на збройний опір.

У той момент Григор'єв встановив у контакт з представниками “Українського Національного Союзу” центру легальної опозиції правлінню гетьмана П.

Скоропадського і незабаром отримав від них завдання виїхати до Олександрійського повіту Херсонської губернії і організувати там масове повстання проти гетьманців, австро-німецьких окупантів та їх прибічників.

У серпні 1918 р. Григор'єв приїхав до села Верблюжки.

Через деякий час він очолив створений там партизанський загін із 175 селян - бідняків і розпочав повстанські дії, що спочатку мали суто локальний характер. Як зазначає відомий дослідник цієї теми В. Горак, "самого отамана Григор'єва навряд чи справедливо було б вважати засновником повстансько-партизанського руху на Херсонщині. Факти свідчать, що цей революційний за своїм змістом рух виник і розвивався в Херсонській губернії ще до появи тут самого Григор'єва. В різних місцях (біля Помошної, Вознесенська та ін.) діяли загопи таких селянських командирів, як Горбенко, Масенко, Павловський, Ткаченко, Таран та ін.

Безсумнівна заслуга отамана Григор'єва полягала саме в тому, що він зумів виділитись серед інших ватажків своїм безперечним військово-організаційним талантом і врешті-решт з'єднати всі ці повсталі загопи у єдину велику повстанську армію, що підпорядковувалась єдиному військовому командуванню. Восени 1918 року до неї вже входило близько 120 загонів і бойових груп, її загальна чисельність становила тоді близько 6 тис. чоловік.

В листопаді 1918 р. Н.Григор'єв продовжував формувати загопи, переважно в околицях Холодного Яру. Так, в Цибулеві він створив відділ з трьох сотень. Збільшив сили у Веселому Куті, Плоському, Дмитрівні, Диківці, Косівці – місцеві козаки охоче вступали до його загону. Ці села знаходилися в районі Чорного лісу та лісу Чути, які складали колись єдиний зелений масив з Холодним Яром.

За короткий час Григор'єв об'єднав навколо себе до 5 тис. повстанців.

Чи не першою його операцією став напад на залізничну станцію Куцівку, де зупинився австрійський ешелон з набоями і зброєю. З Олександрії для наведення порядку був висланий німецький загін. Григор'єв не побоявся дати бій вишколених Першою світовою війною німецьким солдатам. Під виселком Валковим селяни влаштували засідку. Григор'єв вміло використав гористу місцевість і, несподівано вдаривши з укриття, захопив німецьку артилерію.

2.2. Никифор Григор'єв на службі у Директорії Української народної республіки (грудень 1918 р. – січень 1919 р.)

16 листопада 1918 р. прихильники Центральної Ради та Української Народної Республіки почали відкрите збройне повстання проти гетьмана.

Дізнавшись про початок повстання, Григор'єв розпочав більш активну боротьбу. Невдоволення селянства було настільки сильним, що воно масами приєднувалося до отамана і це дало йому змогу дуже швидко взяти під контроль майже всю Катеринославщину і Херсонщину.

На початку грудня 1918 р. отаман розпочав наступ на Олександрію і без особливих ускладнень звільнив її від гетьманських військ. З пультманівських вагонів зробив бронепотяги, які почали курсувати на П'ятихатки – Крюків та до Знам'янки.

Григор'єва повідомляє С.Петлюру про створення 117 невеликих повстанських загонів. Загопи отамана Григор'єва отримали назву Херсонської дивізії і стали складовою частиною Південного фронту Армії УНР. Приблизно в цей час дивізія складалась з чотирьох піхотних і одного кінного полків та двох батарей польових гармат.

Командуючий Південною групою генерал Олександр Греків наказав отаману встановити контроль над Миколаєвом. 10 грудня 1918 р. загопи Григор'єва увійшли до міста і проголосили там владу Директорії. Але у другій половині грудня німецькі загопи на вимогу Антанти завдали несподіваного удару і витіснили григор'євців з Миколаєва.

Та все ж таки близько 31 грудня частини Григор'єва знову з'явилися біля міста і німці змушені були погодитися з ультимативними вимогами отамана. Отже, "григор'євські загони знову увійшли до Миколаєва, Знам'янки і Долинської. Влада Директорії у цих містах та містечках була відновлена".

Після повалення гетьманського режиму (14 грудня 1918 р. гетьман відмовився від влади і втік до Німеччини) Директорія активізувала зусилля щодо створення своїх збройних сил, намагаючись реорганізувати їх у чотири армійські групи. Адже нерегулярні військові формування не могли забезпечити недоторканість українських кордонів та гарантувати новому урядові наявність часу для проведення реформ та реалізації власної політики. УНР знаходилася фактично у ворожому оточенні: з півночі насувалися більшовицькі частини, на заході стояли польські війська, біля Дністра концентрувалась румунська армія, на південному сході набирали сили білогвардійські угруповання, у чорноморських портах перебували війська Антанти і залишки німецького окупаційного корпусу. Особливо заплутаною складалась ситуація на півдні України. Відбувалися постійні зміни влади, практично на одній території одночасно діяли гетьманці, німці, війська Директорії УНР, добровольчі частини, сили самооборони, союзний десант, радянські загони, формування місцевих незалежних отаманів.

Григор'єв у цей час вів боротьбу з білогвардійськими добровольчими частинами, які збільшили свої лави за рахунок гетьманських військовослужбовців і, спираючись на підтримку з боку Антанти, встановили контроль над Херсоном. Близько 10 січня 1919 р., після упертих боїв із застосуванням артилерії, комендант Херсона полковник Зінкевич отримав від отамана ультимативну вимогу здати місце і змушений був прийняти її. Під владою Директорії опинилося ще одне важливе місто. Незабаром уряд Директорії надав Григор'єву посаду комісара Олександрійського повіту і почесний титул "отамана повстанців Херсонщини і Таврії".

У грудні 1918 р. - січні 1919 р. дивізія Григор'єва разом з іншими військовими підрозділами Директорії брала також участь у боротьбі з повстанським рухом Нестора Махна, якому 28 грудня 1918 р. вдалося захопити Катеринослав. У січні 1919 р. війська полковника армії УНР Самокіша спочатку вцент розгромили загони Н. Махна, а згодом вибили з Катеринослава й 8-й корпус, головну силу добровольців у цьому регіоні. Під час відступу останні потрапили під удари підрозділів Григор'єва, які завдали їм значних втрат. Григор'євці захопили Кічкас, Грушівку, Воронцовку і чимало інших населених пунктів.

Отже, наприкінці січня 1919 р. війська УНР майже повністю контролювали Херсонську і частково Катеринославську губернії.

Наприкінці грудня 1918 р. більшовицькі війська порушивши демаркаційну лінію та увійшли на українську територію, частин, які змогли б чинити їм опір на цих ділянках фронту, майже не виявилось. Хоча бойові дії і велися під Харковом, Полтавою, Ворожбою, Черніговом, підрозділи армії УНР стрімко відкочувались.

Радянські війська під командуванням В.Антонова-Овсієнка досить швидко зайняли північно-східні райони України (3 січня захопили Харків, 12 січня Чернігів) і намагалися водночас встановити свій контроль і над територією на півдні. Це завдання мала виконати Група військ харківського напрямку, яку було створено у складі Українського фронту 13 січня 1919 р. (очолювали її спочатку Володимир Ауссем, а з 6 лютого 1919 р. Анатолій Скачко).

Становище Директорії ускладнювалося тим, що проти неї виступили проросійські робітничі організації в містах, а також переважна більшість отаманів, про підтримку з боку яких більшовикам вдалося домовитись.

27 січня 1919 р. підрозділи Групи радянських військ харківського напрямку зайняли Катеринослав і намагалися продовжити наступ далі. У цій ситуації вирішальна роль

належала селянству центральних та південних районів України, оскільки воно зберігало величезну кількість зброї, частково привезену з фронтів світової війни, частково залишену німцями, австро-угорцями і попередніми режимами. Крім того, стратегічне значення мала єдина в степовій Україні Катеринославська залізниця, тому й питання про контроль над нею набувало виняткової гостроти. Якраз біля цієї залізниці розташувалися досить великі партизанські формування.

Характеризуючи тогочасний морально-політичний стан військ отамана Григор'єва, один з керівників махновського повстанського руху П. Аршинов зазначав, що в ідейному відношенні григор'євці були надзвичайно відсталими. Селянські кола, з яких вийшла переважна більшість повсталих, не зуміли виробити чітку ідеологічну платформу і стратегію боротьби, не визначили її кінцевої мети. І тому, не дивлячись на високий революційний підйом та ентузіазм цих загонів у боротьбі з ворогами, вони були надто нестійкими, час від часу підпадаючи під діаметрально протилежні впливи.

Представники всіх політичних напрямів, які оточували район дислокації повстанців, намагались відправити до Григор'єва якомога більше своїх людей.

Деякий час Григор'єв намагався спрямувати свої війська або проти військ Антанти, або проти добровольчих формувань на Лівобережжі. Але його бійці, та і сам отаман, знаходилися під зростаючим впливом лівих українських есерів-боротьбистів, що уклали союз з більшовиками (за деякими даними, починаючи з листопада 1918 р., Григор'єв встановив і підтримував регулярні зв'язки з керівниками боротьбистів і незабаром за їх рішенням його було призначено емісаром боротьбистської партії в Херсонській губернії і членом Херсонського ревкому. Від боротьбистів до Григор'єва нерідко приїжджали кур'єри, які паралельно з військовим командуванням армії УНР теж давали йому бойові завдання. Чимало полкових командирів отамана Горбенко, Масенко, Павловський, Ясинський, а з лютого 1919 р. і сам Григор'єв стали членами боротьбистської партії).

Боротьбисти проводили серед григор'євців інтенсивну агітацію у прорадянському дусі, яка мала безперечний успіх, і прагнули виступити насамперед проти Директорії.

29 січня 1919 р. Григор'єв відправив Директорії телеграму, в якій оголосив їй війну. Незабаром він завдав сильного удару по частинам УНРівського Катеринославського Коша, які під тиском радянських військ відступали через Херсонщину.

Враховуючи прагнення своїх бійців, Григор'єв також вступив у переговори з радянським командуванням. 1 лютого 1919 р. він встановив зв'язок з начальником штабу Окремої групи радянських військ Петренком.

Григор'єв повідомив, що веде переговори від імені і як підлеглий Центрального Революційного Комітету (Центрревкому), який створили боротьбисти на противагу іншим урядам, що претендували на владу в Україні. Свій повстанський рух отаман охарактеризував як виключно лівоесерівський. Григор'єв заявив, що у його розпорядженні перебуває 20 партизанських загонів, які готові вести боротьбу з петлюрівцями, білогвардійцями, німцями, англійцями, французами.

Отаман мав також телефонну розмову з командуючим Українським фронтом В. Антоновим-Овсієнком, під час якої виклав свої умови укладення військового союзу з більшовиками. У ході переговорів він погодився підпорядковуватися спільному командуванню, визнавши Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Тим самим Григор'єв фактично відрікся від боротьбистського уряду.

2 лютого 1919 р. угода була досягнута і голова Раднаркому УСРР.

2.3. Григор'євці у складі Червоної Армії (лютий – травень 1919 р.)

Перейшовши до більшовиків, Григор'єв перевів свій штаб до Олександрії. Під його командуванням перебувало тоді понад 5 тис. бійців, які мали на озброєнні 100 кулеметів і 10 гармат.

В оперативному зведенні штабу Революційної військової ради Групи військ харківського напрямку від 5 лютого 1919 р. повідомлялося, що загони Григор'єва контролюють район Знам'янка - Користівка - Олександрія - Кривий Ріг - Довгинцеве - Апостолове, а також станцію Нова Полтавка на північ від Миколаєва. Станом на 15 лютого під контролем отамана перебували також Єлисаветград, Цветкове, Новоукраїнка, Бобринська, Нікополь та інші міста і містечка.

18 лютого 1919 р. у Харкові відбулася зустріч Григор'єва з В.Антоновим-Овсієнком, якій повідомив отаману про намір радянського командування перетворити його загони на окрему червоноармійську бригаду. 19 лютого наказом командуючого Групою військ харківського напрямку А. Скачка у складі Групи була створена 1-ша Задніпровська стрілецька дивізія на чолі з Павлом Дибенком. 26 повстанських загонів Григор'єва перейменували на 1-шу Задніпровську бригаду і включили до складу цієї дивізії, а сам отаман став червоним комбригом.

Ці переформування відбувалися у розпалі бойових дій. Радянські війська з боями просувалися до Чорноморського узбережжя. Від командуючого Українським фронтом В. Антонова-Овсієнка Н. Григор'єв отримав наказ також наступати у південному напрямі. А це було досить нелегко, оскільки повстанці тримали фронт одночасно проти кількох противників - німців, що перейшли на службу до Антанти, білогвардійців, військ УНР, а також місцевих німецьких колоністів, що вороже ставилися до селянського повстанства. До 27 лютого 1919 р. григор'євці відбили у противників Білу Криницю, Березоватку, Безухове, Снігурівку та інші населені пункти.

27 лютого 1919 р. на посаду політкомісара 1-ої Задніпровської бригади було надіслано комуніста Ратіна та ще 35 комуністів - політпрацівників. У цей час до Григор'єва прибув й член боротьбистської партії Юрій Тютюнник, який напередодні у Харкові отримав від одного з керівників боротьбистів М.Шинкаря рекомендованого листа до отамана. Тим самим керівництво і більшовиків, і боротьбистів намагалося посилити свій вплив на григор'євську бригаду.

У своїх спогадах Ю. Тютюнник засвідчив, що зона впливу Григор'єва тоді простягалась від Черкас і до станції Апостолове, де знаходився штаб отамана. Коменданти залізничних станцій виконували лише його накази і розпорядження.

На початку березня 1919 р. частини Григор'єва підійшли до Херсону, де знаходились тоді досить великі сили Антанти - 3 тис. грецьких і близько 2 тис. французьких солдатів. Навколо міст, які охороняли союзницькі десанти, не втихали селянські повстання, а в самих містах активізувалось анархістське, більшовицьке та ін. підпілля.

Наказ григор'євським частинам на штурм Херсону підписав Ю.Тютюнник, взявши тим самим на себе всю відповідальність за наслідки операції. Скоріше за все, Григор'єв не був впевнений до кінця у своїх силах і не хотів ризикувати кар'єрою у разі невдачі, адже штаб бригади не встиг підготуватись і планів штурму міста не існувало.

Але ентузіазм партизанів був настільки високим, що обійшлись без будь-яких планів. 3 березня 1919 р. позиції антантівців у Херсоні було піддано інтенсивному артилерійському обстрілу (повстанці задіяли три гармати, кожна з яких лише у перший день випустила по 800 снарядів) і григор'євці розпочали наступ на місто. Під час кількаденного штурму загинуло, за свідченням самого Григор'єва, понад 200 грецьких солдатів і офіцерів (за іншими даними, загальні втрати антантівців становили понад 600 осіб), а втрати повстанців становили 19 вбитих і 37 поранених.

Коли вже стало зрозуміло, що поразка неминуча, греки підпалили портові склади, де перебувало під охороною кілька сотень заручників з числа місцевих жителів (всі вони загинули). Григор'єв, розлютований цими подіями, наказав завантажити один з пароплавів трупами грецьких солдатів і відправити його на адресу головного союзницького командування в Одесу.

Після взяття Херсону Григор'єву вдалося поповнити запаси зброї, боєприпасів, спорядження. Зокрема, у противника було захоплено 6 важких гармат, понад 100 кулеметів, понад 700 гвинтівок, а також 300 мулів. Це мало неабияке значення для повстанців, оскільки однією з найгостріших тогочасних проблем було забезпечення радянських військ усім необхідним.

Одночасно з боротьбою за Херсон війська Григор'єва вели успішний наступ на Миколаїв. У цей час там знаходився 10-тисячний німецький гарнізон (15-та ландверська дивізія на чолі з генералом Зак-Гальгаузенем), солдати якого вже втомилися воювати і хотіли повернутися додому. Французьке командування намагалося вивезти німців на грецьких кораблях до французьких колоній. Німці відмовилися і розпочали переговори про здачу міста з радянськими представниками.

До Григор'єва прибув голова Миколаївської ради робітничих депутатів більшовик Я.Ряппо з проханням припинити наступ на місто на час проведення переговорів. Григор'єв начебто погодився на цей крок, але його війська, не дивлячись на формальну заборону, продовжували просуватися до міста. (В.Горак пише, що "Григор'єв, особливо нічим не мотивуючи, відкинув прохання Я.Ряппо і твердо, по-отаманськи, заявив: завтра його бригада візьме Миколаїв штурмом").

5 березня 1919 р. григор'євські частини зробили першу спробу увірватися у місто, але були обстріляні німецькою важкою артилерією і гарматами французького крейсера, що стояв у водах Буга. Зазнавши великих втрат, григор'євці відступили. Миколаївська рада робітничих депутатів випустила відозву до населення із закликом до повстання. 6 березня частини отамана розпочали гарматний обстріл міста. Водночас Григор'єв відмовився відпустити кількох полонених німецьких солдатів, після чого німецьке командування віддало наказ про арешт 40 членів Ради робітничих депутатів. На їх захист виступили робітничі організації міста, погрожуючи застосувати силу для звільнення заарештованих. Німці змушені були відпустити депутатів.

11 березня 1919 р. союзницьке командування несподівано прийняло рішення залишити місто і наступного дня туди вже вступили війська Григор'єва. Німці змушені були залишити повстанцям все озброєння (зокрема, 20 важких гармат), військово спорядження і понад 2 тис. коней. Наказ № 1, який підписав отаман у захопленому місті, повідомляв: "...Всякая агитация против Советской власти, против отдельных национальностей, а также призыв к погрому будут караться смертью... Вторжение кого бы то ни было в чужой двор или жилище без согласия на то хозяина карается смертью...".

Уяву про тогочасний стан підрозділів Григор'єва дають матеріали перевірки про результати якої 12 березня 1919 р. доповіла секретарю ЦК КП(б)У Георгію П'ятакову інспекція Політуправління Наркомату у військових справах УСРР. У загальній характеристиці бригади зазначалося, що у бойовому відношенні вона залишалася повстанською.

Дисципліна у військах підтримувалася лише завдяки особистому впливу Григор'єва на маси та його особистому прикладу. Штабна робота була налагоджена, політична робота проводилася, підтримувалися зв'язки з підпільними організаціями. Відчувалася нестача командного складу. Спорядження було також незадовільне, а нестача обмундирування, медичного персоналу призвела до росту епідемічних захворювань. Фіксувалася недостатня кількість артилерії та кінських упряжок до неї.

Через кілька днів частини Григор'єва знову інспектували. Комісія Вищої військової інспекції України констатувала низький рівень командного складу в бригаді. Частини склалися, головним чином, з старих солдатів, молоді було всього 20%. Заняття з підвищення бойової майстерності особового складу не проводилися. Дисципліна перебувала на надто низькому рівні. Гвинтівки у піхотних полках, здобуті як бойові

трофеї, належали до шести різних систем. До них малися 35 тис. набоїв російського і австрійського виробництва. На озброєнні знаходилися 17 гармат, 7 з яких були 3-дюймовими, 6 - 6-дюймовими і 4 гірськими.

Повідомлялося, що у боях за Херсон і Миколаїв брали участь 1300 чол., яких було розподілено по сотнях чисельністю від 170 до 220 чол. Але людські резерви були необмеженими. Григор'єв пообіцяв, що у разі допомоги військовим спорядженням та обмундируванням, кількісний склад його загонів можна збільшити у 2-3 рази. Висновок комісії був оптимістичний: частини Григор'єва є чудовий бойовий матеріал, з якого можна створити стійкі регулярні формування.

Взяття Херсона і Миколаєва створили сприятливі умови для подальшого наступу червоноармійських частин. Зокрема, вже 15 березня 1919 р. григор'євці захопили станцію Роздільна і основну базу білогвардійців на Півдні України, Роштас, а 17 березня, станцію Березівка, де вщент розгромили сконцентровані біля неї сили франко-польських інтервентів і білогвардійців. У боях за Березівку противник втратив близько 500 чоловік (близько 150 з них було вбито). Григор'євці захопили 8 гармат, 5 танків, 1 панцирний потяг, 7 паровозів, біля 100 кулеметів.

22 березня 1919 р. з Групи військ харківського напрямку було виділено ударну групу для ведення бойових дій на одеському напрямі. Бригада Григор'єва також увійшла до складу цієї групи. Але бої, які несподівано активізувалися у цей час під Києвом, змусили командуючого Українським фронтом В.Антонова-Овсієнка перекинути з Півдня майже всі боєздатні частини на оборону міста від підрозділів Головного отамана військ УНР С.Петлюри. Тому виконувати завдання по захопленню Одеси довелося практично самому Григор'єву. Підтримувати 1-у Задніпровську бригаду мали лише два радянські полки. Внутрішня структура бригади тоді мала такий вигляд: 1-й Верблюзький полк (налічував 3893 бійця), 2-й Херсонський полк (близько 4 тис. бійців), 3-й Таврійський полк (понад 3 тис. бійців), 1-й Вознесенський полк (450 бійців), Вознесенський піхотний полк, 15-й український радянський полк, артдивізіон і вантажно-панцирна команда.

26 березня 1919 р. григор'євці захопили станцію Колосівка (де взяли у полон близько 2500 чоловік), а 29 березня Очаків. Антантівські війська, що склалися з греків, французів, поляків і румун, намагалися зупинити наступаючих поблизу станції Сербка (25 березня григор'євці її також захопили та не змогли утримати). Але повстанцям за допомогою нічної атаки вдалося збити їх з позицій. Переслідуючи відступаючих, кіннота Григор'єва захопила у полон французький військовий штаб. Водночас 10 григор'євських панцерників занадто відірвалися від основних частин і їх ледве вдалося повернути. 31 березня 1919 р. григор'євцям вдалося завдати остаточної поразки антантівцям. Останні знову зазнали великих людських втрат: понад 600 солдатів і офіцерів було вбито і важко поранено. Проте втрати повстанців також були значними.

В останніх числах березня 1919 р. Григор'єв надіслав ультиматум до концентрованих в Одесі антантівсько-білогвардійських сил. Він запевнив противника, що незабаром радянські війська захоплять Одесу і Крим. У самій же Одесі, не зважаючи на досить велику паніку, що виникла у місті, йшла інтенсивна робота по зміцненню оборони: було усунуто військового губернатора генерала О.Гришина-Алмазова (він виїхав до генерала А. Денікіна), реорганізовувались добровольчі частини, прибували підкріплення. За даними В.Антонова-Овсієнка, до одеського угруповання противника тоді входило близько 20 тис. французьких військ, близько 15 тис. грецьких, близько 2 тис. польських, близько 4,5 тис. білогвардійських.

Крім того, командування Антанти у свій час перекинуло з Бухаресту до Одеси 40-й румунський корпус.

Отже це була досить велика військова сила, яка здатна була завдати поразки будь-кому.

Та несподівано 2 квітня командуючий об'єднаними силами антантівських і білогвардійських військ генерал д'Ансельм віддав наказ про евакуацію військ з Одеси. Наступного дня Григор'єв телеграмою запросив командуючого Українським фронтом В. Антонова-Овсієнка на святковий парад до Одеси. 6 квітня 1919 р. о 15-й годині григор'євці-червоноармійці увійшли до міста, а наступного дня нарком у військових справах УСРР М. Подвойський телеграмою повідомив радянський уряд про взяття Одеси.

Сам Григор'єв прибув до одеського вокзалу в окремому поїзді. Для його урочистої зустрічі на пероні вишикувався 1-й Верблюзький полк. Один з очевидців тих подій так змальовував вступ отамана до міста: "Парад он принимал на платформе у выхода из вагона. Григорьев "величественно" вышел из своего вагона и ни с кем не здороваясь, сел на поданного кровного коня для объезда фронта полка. Атаман рысью проскакал по фронту... Верблюжский полк производил прекрасное впечатление: все одеты в английское обмундирование, отнятое у греков, и вооружены трехлинейными русскими винтовками... По Пушкинской улице, по которой проезжал автомобиль, шпалерами по обе стороны стояли горожане. Их было видимо-невидимо. Вся длина Пушкинской улицы была запружена народом. Григорьев ехал, стоя на автомобиле... Каждому хотелось протиснуться как можно ближе к автомобилю. Кто-то схватил руку атамана и поцеловал ее. После этого атаман уже сам протягивал руку для поцелуев толпе..."

Після взяття Одеси командуючий групою військ одеського напрямку М.Худяков і командуючий групою військ харківського напрямку А.Скачко представили Григор'єва та двох його полкових командирів до нагородження орденами Червоного Прапора. Командуючий Українським фронтом В.Антонов-Овсієнко подання затвердив, але нагородження так і не відбулося.

Причину цього, слід вбачати у втручанні у цю справу більшовицьких партійних органів, оскільки вже мали місце непорозуміння і, навіть, протистояння між Григор'євим і місцевими органами радянської влади (Одеським ревкомом, а потім виконкомом тощо) на тлі загального загострення політичної ситуації в Україні. Останнє було пов'язане з різко негативною реакцією селянства на дії більшовицького уряду, що йшли врозріз з його бажаннями.

Так, вже у Декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 10 січня 1919 р. було заявлено, що культурні землеробські та монастирські господарства не будуть передаватися для розподілу між безземельними та малоземельними селянами, як вони того прагнули. Замість компенсації уряд обіцяв селянам сприяти поширенню колективної обробки землі, допомагати їм посівним матеріалом, технічними силами, сільськогосподарськими знаряддями.

Уряд оголосив своїми важливими завданнями планомірну організацію комуністичного виробництва і розподілу продуктів, одержавлення заготівель і торгівлі предметами першої необхідності. Це означало, що державні органи мали вказувати, кому, де і що виробляти, а вироблену продукцію, в тому числі і сільськогосподарську, розподіляти серед тих, хто, на їх думку, її потребував.

Серед перших постанов Тимчасового уряду ("Про порядок націоналізації підприємств" від 11 січня 1919 р., "Про націоналізацію всіх приватних залізниць та під'їзних шляхів" від 16 січня 1919 р. та ін.) було і "Тимчасове положення про волосні та сільські комбіді" від 13 січня 1919 р.

Саме на комітети бідноти покладалося здійснення продовольчої розкладки з селянських господарств, визначеної для українського села на 1919 р. у розмірі 140 млн. пудів хліба. Природно, що обурене селянство всіляко опиралося фактичній конфіскації хліба.

Х.Раковський, який у січні 1919 р. замінив Г.П'ятакова на посаді голови Тимчасового уряду, перейменував уряд на Раднарком УСРР, але не вніс ніяких змін у попередню політику. У лютому 1919 р. Раднарком, ігноруючи інтереси трудящого селянства (яке очікувало справедливого зрівняльного розподілу поміщицьких земель), оголосив, що 60% цих земель піде під створення великих державних господарств - радгоспів (радянських господарств). 6 березня 1919 р. Х.Раковський підписав постанову уряду, яка забороняла розподіляти у власність між окремими господарями конфіскований у приватновласницьких маєтках живий та мертвий інвентар.

Безкомпромісна політика Раднаркому щодо комунізації життя в Україні доповнювалась безладдям і терором на місцях. III-й Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбувся 6-10 березня 1919 р. у Харкові, проголосив республіку озброєним табором, одночасно заборонивши проведення мітингів та зборів без дозволу місцевої військової влади. З'їзд переважною більшістю голосів більшовицьких депутатів схвалив "Положення про соціалістичне землевпорядження і про заходи переходу до соціалістичного землеробства".

Селяни мушили відмовитися від своєї власності та сподівань одержати поміщицьку землю, а натомість повинні були працювати у радгоспах і комунах.

Селяни не поділяли сподівань уряду з приводу появи в українському селі нової, "самої прогресивної форми виробництва", їх інтереси виявились діаметрально протилежними. У сільській місцевості активізувалась діяльність опозиційних до більшовиків партій, особливо, лівих есерів і анархістів, їх агітація знаходила у населення розуміння та співчуття.

31 березня 1919 р. у Херсоні зібрався повітовий з'їзд Рад, на якому розгорнулася гостра боротьба між російськими лівими есерами - прибічниками соціалізації землі і більшовиками. Результатом її стало прийняття лівоесерівських резолюцій з усіх питань порядку денного та обрання до нового складу виконкому майже виключно лівих есерів. Проте більшовики спочатку паралізували діяльність виконавчої влади, а потім за допомогою ЧК зовсім розігнали виконком.

Україну охопила хвиля селянських повстань: піднялись Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Харківщина. 10 квітня 1919 р. повстанці блокували Київ, увірвались до міста, намагалися захопити пошту, телеграф, Лук'янівську в'язницю, казарми 1-го запасного полку, але були відбиті.

Близько 15 квітня 1919р. закінчилися бої навколо Одеси, під час яких григор'євці розгромили окремі антантівські і білогвардійські підрозділи, а також великий петлюрівський загін на чолі з отаманом Козубським. Бригаду Григор'єва було переформовано у 6-ту стрілецьку дивізію 3-ї Української радянської армії. Отаман дістав наказ командуючого В. Антонова-Овсієнка залишатися в Одесі, куди йому незабаром повинні були надіслати особливе призначення. Але Григор'єв вирішив відвести свої частини до рідних місць на Херсонщину на відпочинок та переформування.

Взаємини колишніх повстанців-григор'євців з місцевими органами радянської влади погіршувались з кожним днем. До Києва постійно надходили скарги на порушення "революційної законності" з боку частин Григор'єва.

Так, прибувши до Вознесенська, григор'євці вчинили на залізничній станції бешкет, побивши декого з пасажирів. Те ж саме мало місце у Миколаєві і на цей раз були жертви серед міських робітників. У Знамянці озброєні підлеглі отамана розшукували у приміщенні вокзалу чекістів з метою розправи над ними.

17 квітня на станціях Долинська і Новий Буг григор'євці роззброїли залізничну охорону і розстріляли кількох червоноармійців, які намагалися чинити їм опір. Голова Раднаркому УСРР Х.Раковський телеграмою наказав отаману навести порядок в своїх військах, зокрема, в тих, що розташовувались в Єлисаветграді.

Нарешті війська на чолі з самим Григор'євим прибули до Олександрії. Вони привезли багато трофейного майна, яке роздавали місцевому населенню. Авторитет і популярність Григор'єва на батьківщині знову стрімко зростали. Григор'євці роз'їхалися по домівках і дуже скоро на власному досвіді ще раз переконалися, що “робітничо-селянська” влада, яка там існувала, надто далека від їх ідеалів. Так, із загальної кількості радгоспів, що були створені в Україні навесні та влітку 1919 р. (близько 1485 господарств), найбільша їх кількість (понад 400) припадала саме на Херсонщину.

До того ж, там почалось виконання продрозкладки, яку здійснювали переважно російські продзагони. Для останніх було характерно безцеремонне і жорстоке ставлення до місцевого населення. Південноукраїнський середняк, який вів власне господарство без застосування найманої праці, був фактично прирівняний за кількістю здаваних продуктів до куркуля. До Григор'єва все частіше доходили скарги людей, які разом з ним ризикували життям. Отже, більшовицька влада не виправдала сподівань ані селянства, ані політичних сил, що її спочатку підтримували.

Зокрема, дуже серйозні проблеми виникли у більшовиків з махновцями. У квітні 1919 р. махновці скликали з'їзд селян і повстанців, в якому брали участь делегати з 72 волостей Півдня України. З'їзд прийняв резолюцію з ультимативною вимогою до більшовиків скасувати продрозкладку, радгоспи, всевладдя ЧК і однопартійну систему.

У цей час у Москві готувались завдати удару на західному кордоні з Румунією і через її територію прийти на допомогу Угорській радянській республіці, одночасно зірвавши спроби Румунії анексувати Бессарабію.

Згідно з планами радянського командування новоутворена дивізія Григор'єва повинна була увійти до складу ударного угруповання для вторгнення в ці європейські країни.

Відчувши складність ситуації і не бажаючи втратити непогану військову одиницю, до Олександрії прибув В.Антонов-Овсієнко. Він зустрівся з бійцями і селянами. Скоріше за все, Григор'єв тоді ще не планував негайного відкритого виступу проти Радянської влади, адже він мав унікальну можливість захопити або, навіть, вбити командуючого фронтом. Він же навпаки запевнив В.Антонова-Овсієнка у своїй повній лояльності до радянського уряду і в готовності вести частини на Бессарабію.

Цьому сприяло, мабуть, і те, що 22 квітня 1919 р. В.Антонов-Овсієнко надіслав голові РНК УСРР Х.Раковському таку телеграму: “Був сьогодні у селі Верблюжки. Населення спровоковане діями продзагонів. Можна багато зробити, звернувшись просто до селянства, не вживаючи зброї. Вимагаю відкликати московські продзагони. Спершу організувати владу на місцях, потім вже викачувати хліб за допомогою цієї влади. Тактика загонів Шліхтера викликає контрреволюцію. Григор'євські частини і сам Григор'єв лютує від цієї політики... Не можна тримати фронт, якщо політика, яку проводять на місцях, збурює контрреволюцію в тилу”.

Але події розвивались своїм шляхом. Григор'євці все більше втягувалися у збройну боротьбу своїх земляків проти каральних та продовольчих загонів. На кінець квітня вони вже взяли участь в кількох збройних зіткненнях. Зокрема, солдати 2-го Херсонського полку заарештували і розстріляли відповідального за продовольчу роботу на Півдні О.Якобсона.

З травня 1919 р. григор'євці влаштували на станції Знам'янка черговий єврейський погром, вбивши понад 50 осіб. Голова комісії Вищої військової інспекції Віллер, який в цей час вивчав військово-політичний стан григор'євських підрозділів, так описав цю трагічну подію: “У Знам'янці частиною Верблюзького полку вчинено погром. Всі єврейські магазини і квартири пограбовано. По всій лінії Знам'янської ділянки проводиться агітація “бий жидів і комуністів!”.

Незабаром отаманські частини, що увійшли до Єлисаветграда, надали місцевій владі ультимативну вимогу . негайно розформувати ЧК. Згодом будинок, в якому знаходилися чекісти, був оточений загоном григор'євців.

Та завдяки підземному ходу, що проходив під будинком, чекістам вдалося врятуватися. Відтак 4-5 травня григор'євці почали роззброювати міліціонерів і робити трус у будинках і квартирах, що належали євреям.

7 травня 1919 р. командуючий 3-ї Української радянської армії М.Худяков надіслав до григор'євського штабу в Олександрії ультиматум, в якому пропонував отаманові негайно навести порядок у своїх полках і виступити проти румунських військ або здати командування дивізією. У випадку невиконання цих вимог він пообіцяв поставитись до Григор'єва як до контрреволюціонера і розгорнути проти нього збройну боротьбу.

Ультиматум поклав край співробітництву Григор'єва з більшовиками.

2.4. Розгортання та занепад григор'євського повстанського руху (травень – липень 1919 р.)

Велику роль у такому розвитку подій мало те, що навколо отамана збереглися практично всі його командні кадри, які склалися у переважній більшості з есерів різних напрямів. Більшовиків було всього кілька чоловік, які перебували повністю під впливом Григор'єва. До того ж, його начальник штабу Ю.Тютюнник з'їздив до Києва, де заручився політичною підтримкою з боку українських соціал-демократів – “незалежних”. (У середині квітня 1919 р. Н. Григор'єв вийшов з партії боротьбистів і вступив до лав “незалежників”).

7 травня 1919 р. на центральній площі Єлисаветграда Ю.Тютюнник оголосив підготовлений отаманським штабом і надрукований в тисячах примірниках Універсал отамана Григор'єва, в якому змальовувалася загальна ситуація в Україні, що склалася внаслідок безперервних воєн, проголошувалися загальнодемократичні гасла, використовувалися деякі положення есерівської програми: “Народе український! Народе змучений!.. Тобі насильницьки нав'язують комуну, чрезвычайку і комісарів з Московської “обжорки” і тої землі, розіп'яли Христа... Народе український! Бери владу в свої руки. Хай не буде диктатури ні окремої особи, ні партії... Геть політичних спекулянтів! Геть насильство з права, геть насильство з ліва! Хай живе влада народу України! Перед вами нова боротьба! Борітеся – поборете...”, - такі головні заклики Універсалу Отамана Херсонщини і Таврії.

Слова Універсалу з ділом не розійшлися: відразу були заарештовані всі політпрацівники – комуністи дивізії, розстріляна вища військово – політична інспекція на чолі зі Скитальцем, а 9 травня начальник штабу Ю.Тютюнник почав з двох полків виїхав до Катеринослава і після бою звільнив місто. Інші полки та підрозділи звільнили Черкаси, Миколаїв, Херсон, Кременчук, ст. Бобринську, Чигирин, Снігурівку, Олешки, Знамянку, Долгинцеве, Новомиргород тощо.

Попередній план виступу, який склав Ю. Тютюнник, передбачав встановлення повстанцями контролю над територією між Бугом та Дніпром.

На Лівобережжя він пропонував надіслати терористичні групи, які лише змогли б відтягнути на себе частину сил червоних. Головні сили отамана мусили прориватись на Правобережжя для з'єднання з військами С.Петлюри.

Всупереч своєму начальнику штабу Григор'єв розробив власний план, який враховував існування двох реальних сил - військ С. Петлюри та А.Денікіна. Отаман вирішив захопити Лівобережжя, стати між “самостійниками” та білогвардійцями, а потім диктувати їм свої умови, шантажуючи можливістю приєднання до суперника.

11 травня 1919 р. газета “Красная Армія” (№ 38) опублікувала підписаний Х.Раковським та А. Бубновим наказ від 9 травня 1919 р. про наступ на Румунію. А

напередодні, 10 травня 1919 р., Рада робітничо-селянської оборони УСРР і Раднарком УСРР прийняли постанову, в якій обвинуватили лівих есерів у зриві планів вторгнення до Європи, а Григор'єва – в отаманських амбіціях і в тому, що він вже два тижні споює свої частини вином, яке вивіз із Одеси.

У постанові виголошувалося: “1) Григорьев и все его ближайшие сообщники объявлены вне закона. 2) Каждый гражданин Советской Украины и, в частности, каждый красноармеец обязан расстреливать их на месте. 3) Всякое оказание содействия Григорьеву и его сообщникам будет... караться по всей строгости военно-революционного времени - вплоть до расстрела. 4) По отношению к левым эсерам - активистам и “незалежникам” - активистам объявляется красный террор”.

Та, не дивлячись на погрозливий тон постанови, більшовицьке керівництво розуміло, що ситуація була набагато складнішою. Вже більше місяця вів успішні бої з червоними військами отаман Зелений (Данило Терпило), захопивши Васильків, Кагарлик, Фастів, Переяслав, Ржищів; ніякі каральні експедиції так і не змогли приборкати отамана Струка; на Чернігівщині наводив жах на радянських працівників отаман Ангел; не припинялась рейкова війна, сотні великих і малих загонів продовжували збройну боротьбу; поступово насувалась білогвардійська армія; у Сквирі погрожував штурмом Києва Ю.Мазуренко - голова Всеукрревкому, створеного у квітні 1919 р. групою провідних “незалежників” з метою координації боротьби всіх антибільшовицьких повстанських сил.

За цих умов вагоме значення мала позиція керівників анархо-махновського руху. Тому вже 9 травня 1919 р. член Політбюро ЦК РКП(б), ленінський емісар в Україні Л.Каменєв звернувся до Н.Махна з ультимативною вимогою визначити своє ставлення до Григор'єва та повідомити про місця дислокації своїх частин. У відповідь Махно надіслав телеграму, в якій звинуватив Григор'єва і комуністів у боротьбі за владу на шкоду новому ладу та на користь Денікіну.

12 травня 1919 р. в Маріуполі відбувся махновський військовий з'їзд, на якому питання про ставлення до повстання Григор'єва, за пропозицією самого Н.Махна, тимчасово залишили відкритим. Однак, незабаром керівники махновського руху зробили свій вибір на користь союзу з більшовиками у боротьбі з григор'євщиною і, навіть, повідомили про це Григор'єва.

Та 25 травня 1919 р. Рада робітничо-селянської оборони УСРР оголосила поза законом вже самого Нестора Махна, червоні війська захопили Гуляйполе, чекісти розстріляли більшість членів махновського штабу).

Між тим хвиля селянського невдоволення дозволила військам Григор'єва швидко і порівняно легко захопити Олександрію, Кременчук, Бобринську, Черкаси, Золотоношу, Катеринослав, Єлисаветград (вдруге – 15 травня), П'ятихатки, Миколаїв, Херсон. Майже в усіх цих містах тилові частини Червоної Армії, що в переважній більшості склалися з селян, перейшли на бік повстанців. Проте у Золотоноші у бій з повстанськими частинами вступила бригада Богунського (що не завадило більшовикам незабаром після цих подій обвинуватити його у зв'язках з “незалежниками”, заарештувати і розстріляти).

Займаючи міста, повстанці обов'язково звільняли з тюрем ув'язнених, що давало можливість радянським урядовцям обвинувачувати Григор'єва в потуранні карним злочинцям.

14 травня 1919 р. Х.Раковський підписав відозву до червоноармійців, які воювали проти Григор'єва. У відозві повідомлялось про успіхи більшовиків (григор'євські частини розбиті під Катеринославом і відступають на Знам'янку), але не згадувалось, що у Херсоні на бік Григор'єва перейшли майже у повному складі два великих червоноармійських підрозділи - полк ім. Дорошенка (5 тис. бійців) та 2-й Кримський стрілецький полк; що селяни, як і раніше, співчували і допомагали повстанцям.

14 травня 1919 р., з підходом військ Григор'єва до Миколаєва, там спалахнуло повстання, приводом до якого став наказ матросам місцевого гарнізону (так званого флотського напівекіпажу) виступити проти григор'євців. Уповноважений Радянського уряду і голова Миколаївської Ради робітничих депутатів Скляр відмовився з'явитися на зустріч з повстанцями, а місцева міліція, зі своєї сторони, брати участь у придушенні матроського виступу. Досить швидко і майже без втрат захопивши місто, повстанці заарештували Скляра, керівника місцевої ЧК Абашидзе та інших більшовицьких діячів, але згодом звільнили їх.

24 травня 1919 р. флотський напівекіпаж все ж таки було відправлено на боротьбу з Григор'євим та він відразу ж з'єднався з отаманськими загонами. Більшовики змушені були звернутись до єдиної інтернаціональної частини, що знаходилась у місті - до караульного загону "спартаківців".

Але його спротив було швидко зламано. Незабаром представники місцевої більшовицької влади з'явилися для переговорів з григор'євцями, але були заарештовані. Повстання перекинулось і на Одеську губернію: повстав гарнізон м. Очакова, взялось за зброю населення німецьких колоній. Під час усіх цих подій у селі Козлове загинув Скляр та ще 14 комуністів.

Григор'євське повстання майже всюди супроводжувалося хвилею кривавих єврейських погромів, внаслідок яких загинуло багато людей (лише в одному Єлисаветграді - понад 3-й тисячі). Виникає питання про ставлення до цього і ступінь відповідальності за це самого Григор'єва. Як слушно зазначає В. Горак, в архівних та інших джерелах відсутні будь-які відомості про спроби отамана утримати своїх повстанців від погромів. А, з іншої сторони, якби він справді спробував застосувати розстріли погромників на місці, то йому довелося б розстріляти значну частину свого війська.

Погроми, вбивства і грабунки обумовили негативне ставлення до повстанців з боку самих різних верств суспільства. До того ж і співвідношення військових сил було явно не на користь Григор'єва. На момент виступу його війська налічували 16 тисяч бійців і мали на озброєнні 60 гармат, 10 панцерників, 14 мільйонів патронів і близько 150 тисяч снарядів.

Досить скоро Григор'єв втратив темп наступу і його становище почало швидко погіршуватись. Радянський уряд, проголосивши надзвичайний стан та утворення Внутрішнього фронту, поступово підтягував до району боїв вірні частини, в першу чергу інтернаціональні, створені з терміново мобілізованих комуністів, і регулярні військові частини з Радянської Росії. З іншої сторони, у донецьких степах з'явилися денікінські частини і селянство, побоюючись реставрації влади поміщиків та терору, який за цим постане, поступово змінило своє ставлення до повстанського руху Григор'єва.

Зазнавши кілька болючих поразок на Полтавщині, Катеринославщині та в інших місцях і втрачаючи широку підтримку, загоони отамана змушені були діяти лише у безпосередній близькості від залізниць. Легендарні панцерники отамана (прості платформи, оббиті листами жести) з подавляючої сили перетворились на пастку для григор'євських військ: кинути їх Григор'єв не міг, а постійно перебуваючи на шляхах сполучення, він підставляв свої частини під удари урядових військ, які отримали таким чином можливість вільно та швидко маневрувати, перекидаючи сили у найбільш небезпечні райони.

У другій половині травня 1919 р. червоноармійські війська здобули нові перемоги над повстанцями, повернувши собі Кременчук, Бобринську, Черкаси, Єлисаветград, Олександрію, Миколаїв, Херсон. На 1 червня 1919 р. кілька тисяч повстанців загинуло у боях, а близько 7 тисяч потрапили у полон.

Червоні захопили 49 гармат, 9 панцерників і більшість кулеметів повстанців. Отаман з рештою своїх військ (5-6 тисяч бійців) відійшов у херсонські степи та вже незабаром спробував знов розширити район повстання, відтягнувши частину сил противника на інші напрями.

На початку червня 1919 р. він направив групу військ на чолі з Ю.Тютюнником на Київщину.

На думку деяких дослідників цей крок Никифора Григор'єва, був його помилкою, адже він ослабив свої сили і врешті-решт втратив надійного спільника. Ю.Тютюнник здійснив вдалий рейд по більшовицьким тилам у північно-західному напрямку, а коли зрозумів, що Григор'єву так і не вдалося скористатись з тактичних переваг, що виникли він у середині липня 1919 р. приєднався до армії УНР на чолі з С. Петлюрою).

Григор'єв продовжував боротьбу і вів пошуки союзників. Неодноразово звертався він з цього приводу до Нестора Махна, який у цей час також знаходився в дуже неприємному становищі. Не зважаючи на те, що більшовики його також оголосили поза законом, він намагався чинити спротив наступаючим денікінським частинам, утримуючи деякий час Кічкаський міст через р. Дніпро, а потім відступивши до району, який фактично контролювали григор'євські повстанці.

Отже Григор'єв і Махно прагнули об'єднати свої сили для подальшої боротьби. Але з однієї сторони Махна не влаштовували "самостійницькі" погляди Григор'єва та його пропетлюрівська орієнтація, а з іншого – двоє амбітних отаманів такої величини, не змогли б ужитися у Степовій Україні. Після переговорів між отаманами була досягнута домовленість про те, що Григор'єв очолить об'єднані військові сили майбутньої повстанської армії, а Махно - Реввійськраду. Хоча, мабуть, жоден з них не збирався підкорятись один одному. До того ж абсолютна більшість керівників махновців була налаштована проти союзу з Григор'євим, який, на їхню думку, заплямував себе зв'язками з Симоном Петлюрою та генералом Денікіним.

Григор'єв дійсно намагався встановити зв'язок й з Урядом УНР, написавши 28 червня 1919 р. листа С.Петлюрі, в якому підкреслив, що для України зовнішній ворог не становить загрози, на відміну від внутрішніх негараздів. У листі він висловив також свої думки щодо майбутнього України, перерахував власні сили, скоріш за все перебільшуючи їх: 21 партизанський загін, 4 полки піхоти, 2 тисячі кавалеристів, до 300 кулеметів.

Отаман пропонував оприлюднити свою позицію відносно перспектив співпраці та доводив, що розмови про його спроби налагодити контакти з Денікіним і Колчаком - пусті вигадки Х.Раковського.

16 липня 1919 р., вірогідно під впливом близьких соратників Махна, він написав ще одного листа до голови Уряду УНР, в якому вже підкреслив, що назавжди залишається прибічником Радянської України. Адже для цього у нього власне було багато причин.

У липні 1919 р. Рада робітничо-селянської оборони УСРР прийняла постанову "Про придушення куркульських та білогвардійських заколотів на селі", яка передбачала оголошення окремих територій на облоговому становищі, запровадження в них військово-польових трибуналів, збільшення чисельності міліції та партійних працівників-агітаторів у селах, оголошення поза законом керівників селянських виступів. Постанова закликала активізувати систему заручництва та кругової поруки, посилити та розширити систему обшуків, конфіскацій, реквізицій та контрибуцій.

Та, не дивлячись на ці заходи, повністю придушити повстання не вдалось. Затухаючи в одному місці, воно спалахувало в іншому або набувало рис легальної опозиції більшовицькій владі. Наприклад, у Єлисаветградському повіті під захистом григор'євських загонів відбувся селянський з'їзд, який, засудивши "григор'євську авантюру", виступив разом з тим проти ЧК і комбідів.

У липні 1919 р. навіть найближче оточення отамана Григор'єва зрозуміло, що справа, за яку вони боролися, безнадійна. 16 липня до Криворізького виконкому добровільно з'явився з повинною брат отамана - Олександр Григор'єв. Він написав (або підписав) лист-сповідь, який був опублікований. У листі було й звернення до колишніх червоноармійців, які ще залишались з отаманом: “За Никифором Григорьевым, бывшим штабс-капитаном, пошли лишь обманутые красноармейцы. Не верьте моему брату, он дважды изменял: его последняя измена открыла фронт генералу Деникину. Оставьте его и его помощников, без вас они ничто. Я, брат атамана Никифора Григорьева, Александр Григорьев, умоляю вас об этом”.

Не дивлячись на критичний стан григор'євщини, Радянський уряд так і не зміг власними силами остаточно придушити цей повстанський рух. Розбиті загони отамана розсіялись по Херсонщині і продовжували вести партизанську боротьбу з червоноармійськими частинами та органами Радянської влади.

27 липня у с. Сентово на Єлисаветградщині Махно ліквідував Григор'єва. Це трапилося під час з'їзду (або наради) григор'євських і махновських повстанців Н. Махно, О. Чубенко та інші керівники махновців спочатку обвинуватили Н. Григор'єва у зраді народних інтересів, а потім протягом 2-3 хвилин на очах делегатів з Катеринославщини, Херсонщини і Таврії вбили Григор'єва та його найближче оточення. З'їзд схвалив те, що сталося. Частина григор'євців приєдналась до Махна, частина розійшлась по домівках.

А Голова РНК УСРР Х. Раковський отримав телеграму від надзвичайного комісара Ради робітничо-селянської оборони: “Григорьев и Терещенко со всем почти штабом изрублены махновцами. Установлено официально”.

Незабаром задоволений Раковський офіційно повідомив про ліквідацію григор'євського повстання. Він перерахував сили, з якими отаман розпочав боротьбу: 20 тисяч штиків, 52 гармати, 100 кулеметів, 10 панцерників, сотні тисяч патронів, мільйон снарядів; констатував факт звільнення з-під контролю повстанців Кременчука, Знам'янки, Єлисаветграда, П'ятихаток, Користівки, Олександрії, Бобринської, Миколаєва, Херсона; обвинуватив Григор'єва у тому, що він полегшував завдання іноземним загарбникам, Румунії, білогвардійцям.

Водночас Голова Радянського уряду вказав на недостатній рівень організованості та дисципліни у Червоній Армії, яка на той час ще не зрозуміла, що вона не є армією якогось конкретного командира; поставив перед військовим командуванням завдання створення армії нового типу, яка б відповідала рівню та глибині поставлених перед нею завдань; наголосив на необхідності знищити владу куркулів на селі, провести повне роззброєння села і закінчити розшарування в ньому шляхом організації комбідів.

28 липня Н.Махно з с.Виски повідомив телеграфом про смерть отамана Григор'єва і узяв всі “історичні наслідки” на себе.

Беззаперечно можна стверджувати, що Н.Григор'єв є видатним українським полководцем, політичним діячем всеукраїнського масштабу. Його роль в українській визвольній війні періоду 1918–1920 р.р. є дуже ваговою і якщо б не прикра обставина його загибелі, не відомо ще чим могла б обернутися експансія більшовиків на територію України.

Розділ 3. Повстанський рух під проводом Нестора Махна

3.1. Виникнення та становлення махновського руху

Виникнення махновського руху, як селянсько – повстанського руху тісно перепліталось з життям і діяльністю його засновника і лідера – Нестора Івановича Махна.

Нестор Махно народився 26 жовтня 1888 р. у сім'ї кучера гуляйпільського заводчика Кернера. У 11 місяців він позбувся батька, ріс в бідності, але зумів одержати початкову освіту. З 12 років Махно служив батраком у німецьких економіях, маєтках поміщиків, був робочим на гуляйпільському чавунно-ливарному заводі, де в 1906 р. вступив до анархістського гуртка. Його керівники Олександр і Прокіп Семенюти, Вольдемар Антоні організовували акти “безмотивного терору”, експропріації банківських і поштових відділень, вбивства і грабунки багатих, виправдовуючи їх теоретичним обґрунтуванням анархо-комунізму, законам “вільного життя”, традиціями козацької вольниці XVII-XVIII ст. Подібна “романтика” і “революційна” діяльність стали життєвою необхідністю і вигідним ремеслом для молодого Махно.

У 1908 р. Н.Махно був арештований за вбивство чиновника військової управи і у 1910 р. засуджений до страти. У зв'язку з “неповноліттям” (Н.Махну в момент скоєння злочину ще не виконався 21 рік) смертний вирок був замінений безстроковою каторгою.

Подальше формування Н.Махна продовжилось у Бутирській в'язниці, протягом 1911-1917 рр., під орудою свого сусіда по камері П.Аршинова. Останній до цього часу вже був зрілим ідейним революціонером, прихильником П.Кропоткіна – відомого теоретика анархо-комунізму.

Лютнева революція 1917 р. звільнила Н.Махна. Він повернувся в Гуляйполе і став головою місцевого Селянського союзу, дії якого в березні-червні 1917 р. були мирними. Завдяки певному революційному досвіду, одержаному протягом 1906-1908 рр., популярності, статусу політичного каторжанина, Махно у серпні 1917 р. був обраний головою Гуляйпільської ради селянських депутатів.

Район майбутнього махновського руху був одним з найбільш “ринкових” в усій Російській імперії. Близькість портів і розвинена залізнична мережа стимулювали розвиток хлібного ринку. У Катеринославській губернії у 1913 р. було вироблено 109806 пудів пшениці. З них за межі губернії відправлено 52757 пудів. У цю частку не входив внутрішньогубернський ринок, який теж був досить широкий - губернія була насичена промисловими центрами, що споживали хліб.

Найбільш активною фігурою на Катеринославському хлібному ринку залишався селянин - протягом 1862-1914 рр. селянам степової зони вдалося скупити у поміщиків майже половину їх земель. Але поміщики нестримно підвищували ціни на землю, душачи селянське господарство. Спираючись на допомогу держави, вони прагнули зберегти орендні відносини з селянами. Це спричиняло ворожість селян до всіх великих форм приватного землеволодіння, у тому числі і куркульського. В той же час, громадо-ринкова форма селянського господарства полегшувала розвиток в районі різних форм сільськогосподарської кооперації, якій активно допомагало земство.

У ході боротьби з корниловщиною, санкціонованою О.Керенським, Н.Махно створив у Гуляйполі Комітет порятунку революції, організувавши з членів анархістської організації бойову дружину – “Чорна гвардія”. А з липня 1918 р. організувавши бойовий загін, починає повстання проти австро-німецької окупації і уряду гетьмана П.Скоропадського.

Перший серйозний бій загін махновців дав 30 вересня 1918 р. у селі Дібрівки (Велика Михайлівка). Об'єднавшись з невеликим загonom Ф.Щуся, Н.Махно з групою в два десятки бійців зумів розбити переважаючі сили австро-угорців. Авторитет нового загону в районі виріс, а сам Нестор Іванович одержав почесне звання “батько”. Незабаром під його командування перейшли загони Петренко-Платонова (район Гришино) і Куриленка (район Бердянська).

Сам партизанський загін діяв як мобільна ударна група. Іноді він виявлявся на межі знищення переважаючих за чисельністю силами противника, але в цілому дії Махно були відносно успішними і так само сприяли зростанню його авторитету серед селян.

Страх перед Махно нейтралізував велику частину куркульства. Селяни і батраки, що озброїлися за рахунок поміщиків і кулаків, фактично контролювали положення там, де були відсутні австро-угорські частини.

На початкових етапах становлення Директорії Української Народної Республіки, Н.Махно обережно поставився до її лідерів, але уже 26 грудня 1918 р. під час Селянського з'їзду Катеринославської губернії він закликав організовано боротися проти Директорії, тим самим чітко окресливши свої симпатії в бік радянської влади.

Враховуючи наявність значних сил у Махна, його участь у боротьбі з гетьманською владою, комісар головного штабу С.Петлюри у Катеринославі отаман Горобець почав проводити переговори з представниками махновського об'єднаного штабу Чубенко, Гор'євим, Херсонським і Миргородським про спільні бойові дії проти білогвардійців.

На підставі підписаного 15 грудня 1918 р. договору Горобець забезпечував загоони Махна зброєю, боєприпасами і продовольством, а махновці сприяли мобілізації в армію Української народної республіки на Гуляйпільщині. Але цей "союз" був лише військовою хитрістю Махно: одержавши від отамана Горобця вагон патронів, піввагона гвинтівок, бомби і вибухівку, махновці виступили проти військ Директорії.

На початку грудня 1918 р. до Н.Махна прибули Представники Катеринославського обласного ВРК Г. Колос і І.Максименко, які домовилися з ним про спільні бойові дії проти армії УНР і білогвардійців. Махно обіцяв підкорятися губревкому в оперативному відношенні і послав в обласний військово-революційний штаб свого представника Шевченко-Марченка, а також передав Г.Колосу загін Петрова у 150 багнетів, який повинен був почати наступ на Гришине (нині - Червононоармійськ). Вже в грудні махновсько-більшовицькі загоони захопили лінію Керменчик - Гуляйполе – Пологи – Царекостянтинівка.

27 грудня 1918 р. під керівництвом Н.Махна почалася операція по захопленню Катеринослава. Після вдалого наступу, махновсько-більшовицьким військам вдалося закріпитися у Катеринославі на деякий час, але вже 1 січня 1919 р. під натиском підрозділів Директорії на чолі з отаманом Самокишем, махновці вимушені були покинути місто і відступити до станції Нижньодніпровськ.

3-4 січня 1919 р. на станції Пологи відбувся збір делегатів від загонів, який ухвалив рішення про створення свого найвищого військового органу - оперативного штабу. Він повинен був об'єднати загоони у полки, додати їм тилову базу, сформувати нові частини, розподілити запаси зброї і керувати бойовими діями махновців проти військ Директорії і білогвардійців. Загоони, які не підкорялися штабу, підлягали роззброєнню, а їх командири - загальноповстанському суду.

У наказі по штабу від 4 січня мовилося про реорганізацію махновських загонів у п'ять полків загальною чисельністю 6200 чоловік. 50% з них були озброєні лише обрізами і мисливськими рушницями, саморобними піками, вилами і ключками. Згідно наказу, полкам присвоювались ім'я "батьки Махна", всі вони мали порядкові номери. Командирам полків наказувалось створити штаби, загоони переформувати в батальйони, залишивши їх територіальні назви, переобрати командирів, а тих що втратили посаду, відправити для роботи в штаб Махна.

У основі реорганізації махновських формувань чітко простежується штатна структура Червоної Армії, прийнята в березні 1918 р. наказом Вищої військової Ради Радянської Росії за № 220. За ним, основною тактичною одиницею висувалася дивізія у складі 2-3 бригад, кожна бригада складалася з 2-3 полків. Головною господарською одиницею ставав полк у складі 3 батальйонів по 3 роти в кожному, загальною чисельністю 1200 багнетів.

Надалі при створенні своїх формувань махновці неухильно дотримувалися організаційного штату Червоної Армії.

3.2. Розгортання махновського руху на Півдні України. Бойові дії у складі Червоної Армії (лютий – червень 1919 р.)

Новим етапом розвитку махновського руху стало налагодження співпраці з Червоною Армією, яка почала свої бойові дії на території України.

Наприкінці грудня 1918 р. з Белгорода на Харків почався наступ радянських військ під командуванням з В.Антонова-Овсеєнко, а 4 січня 1919 р. Реввоенрада Радянської Росії видала наказ про створення Українського фронту.

Фронту було підпорядковано лише 12 тис. багнетів і шабель при 20 гарматах - кількість, край недостатня для ведення активних бойових дій.

Тому, серйозний розрахунок робився на взаємодію з повстанськими загонами, кількість яких постійно росла. А.Антонов-Овсеєнко відзначав: “Сили повстанців не піддаються підрахункам”.

Стратегічний задум А.Антонова-Овсеєнко полягав у захопленні України Червоною Армією Радянської Росії до сформування армії УНР і наступу військ Антанти і Добровольчої армії.

26 січня у Новомосковську, відбулася зустріч П. Дибенко з офіційним представником махновських формувань А.Чубенко, який діяв за дорученням Н.Махна. А.Чубенко заявив, що основні сили Махно налічують 4 тис. чол. і всі вони воюють за радянську владу. За результатами цих переговорів махновці одержали 500 тис. патронів, панцерник № 8 і 3-й Павлоградський радянський полк. Крім того, Дибенко обіцяв по прибуттю до Харкова тилової бази дати 10 тис. гвинтівок, 20 кулеметів, батарею тригарматного складу і гроші.

15 лютого 1919 р. формування Н.Махно були включені до складу 1-ї бригади 3-ї дивізії під командуванням П.Дибенка. А 19 лютого у наказі командувача групою військ Харківського напрямку А.Скачко вказувалось: “...утворити 3-ю бригаду під командуванням т. Махно, у складі якої повинні утворитися 7-а, 8-а, 9-а Задніпровські стрілецькі піхотні полки”. Спільно з 1-ю бригадою Н.Григор’єва і 2-ю бригадою М. Худякова бригада Н.Махна увійшла до складу Задніпровської радянської дивізії під командуванням П.Дибенка.

8 січня 1919 р. генерал Денікін став головнокомандуючим Збройних Сил Півдня Росії і відразу ж приступив до масованого перекидання військ з Північного Кавказу в Приазов’ї для захоплення Донбасу. Білогвардійські війська пересувалися уздовж Азовського моря через Ростов і Таганрог на Маріуполь.

А.Денікін розраховував одним ударом покінчити з Махно до підходу Червоної Армії. Наступ денікінців було повною несподіванкою для махновців, вся увага яких була спрямована на північні ділянки фронту, на боротьбу з армією УНР.

В цей момент ситуація для махновців на денікінському фронті була критичною і підхід з півночі радянських військ став для них рятівним.

Одержавши від Дибенка зброю, боєприпаси, махновські формування на своїй ділянці фронту стали тіснити денікінців. У оперативних зведеннях штабу групи військ Харківського напрямку повідомлялося, що 4 лютого махновці зайняли Оріхове, Новокарлівку, Новоселицю, Марфополь, Федорівку (Чубарівку). 6 лютого частини Дибенко узяли ст. Пришиб і с. Михайлівку (60 км. південніше Олександрівська), формування Н.Махна - станцію Пологи, захопивши значні трофеї.

12 лютого махновці зайняли Басань, Воскресенку, Кінські Роздори і ст. Магедово. 18 лютого частини Махно просунулися у мелітопольському напрямку до Великого Токмака і на схід до Царекостянтинівки. Наступного дня Махно у складі Задніпровської дивізії одержав перший офіційний бойовий наказ. З цієї миті з’єднання дивізії починали діяти

на самостійних оперативних напрямках. 1-й бригаді Н. Григор'єва було наказано тримати фронт по лінії Помощеної - Нового Бугу - В. Олександрівки - Західних Каїр - Водяного. 2-а бригада М. Худякова повинна була укріпитися на лінії Валки – Попово –Орехово - Пологи з виходом правого флангу до ст. Пришиб і Федорівка. 3-я бригада Н. Махно одержала завдання оволодіти лінією Пологи – Лов'ягино -Волноваха і закріпитися на ній, підтримуючи зліва зв'язок з групою Донецького напрямку Кожевникова через ст. Великий Анадолі – Єленівка – Доля.

Таке орієнтування з'єднань Задніпровської дивізії витікало із стратегічних прогнозів червоного командування. 23 лютого Головком І. Вацетіс представив В.Леніну і Реввійськраді доповідь з оцінкою військово-політичної обстановки на фронтах. На його думку, до весни 1919 р. головним противником Червоної Армії будуть війська Антанти, що окупували Північне Причорномор'я, Крим і Закавказзя. Тому, як одне з двох головних завдань радянських військ, висувалася боротьба на Україні проти спільних сил Антанти і Добровольчої армії. Її рішення покладалося на війська Українського і Південного фронтів. Перший повинен був зайняти вигідне стратегічне положення для операцій проти військ Антанти і захоплення України і Криму, другому належало оволодіти Донецьким басейном, Донською областю з Новочеркаськом і Ростовом на Дону, звільнити Північний Кавказ. Виходячи з цього, головним завданням бригади Махна наприкінці лютого - початку березня 1919 р. було роз'єднання сил ворога на Бердянському напрямі від його сил, що діють на Мелітопольському.

Хоча темпи наступу Задніпровської дивізії уповільнилися, 9 березня бригада Григор'єва зайняла Херсон, 13 - 2-а бригада узяла ст. Федорівку і В. Токмак, того ж дня махновці зайняли Новомихайлівку, Семенівку і Новополтавку на південь і південний захід від ст. Пологи. 14 березня григор'євці захопив Миколаїв, 2-а бригада - Мелітополь, 7-й махновський полк Калашникова зайняв Бердянськ. Решта махновських частин переслідувала денікінців уздовж побережжя у напрямі Маріуполя поки не була зупинена щільною обороною на підступах до міста. Бердянськ махновці захопили майже без бою, велика частина його гарнізону евакуювалася на судах Чорноморського флоту і влада, ще до приходу полку Калашникова, опинилася в руках більшовицького ревкома. Своім наказом Махно призначив анархіста Черняка начальником Бердянського гарнізону з розпорядженням формувати кавалерійський полк і стрілецький батальйон з підпорядкуванням йому ревкому. Це викликало протест місцевих комуністів і Махно не став загострювати з ними відносин, поступившись.

Бригада Махна була єдиним з'єднанням Українського фронту, що діяла в безпосередній близькості від правого крила 13-ї армії більшовиків. 17 березня махновці узяли ст. Волноваха. Тому, Антонов-Овсенко, того ж дня, наказав 2-й бригаді Задніпровської дивізії укріпити фронт Волноваха - Маріуполь, надавши підтримку махновцям. Він планував використати для дій в Криму окрему бригаду, що формується в районі Херсон – Берислав.

Але Дибенко не поспішав знімати з кримської ділянки 2-у бригаду, Антонов виявився непослідовним в своїх оперативних рішеннях. 23 березня з 1-ї і 2-ї бригад Задніпровської дивізії були створені самостійні оперативні групи Одеського напрямку під командуванням М.Худякова і Кримського напрямку - П.Дибенка. 3-я бригада Махна наступала у східному напрямі, поступово віддаляючись від головних сил Задніпровської дивізії, що формально ще існувала. Наказ І.Вацетіса від 26 березня про передачу бригади Махна в оперативне підпорядкування Південного фронту ще більш відокремлював її. Але, не дивлячись на відрив від резервів Українського фронту вона продовжувала наступати.

Операція по захопленню Маріуполя бригадою Махно є однією з найбільш вагомих перемог Червоної Армії над Денікіним весною 1919 р. Дії махновців по захопленню

міста у військовому плані нагадували захоплення Катеринослава махновсько-більшовицькими військами наприкінці грудня 1918 р. Як і тоді, було забезпечено значну чисельну перевагу сил, що наступали. Передові частини Махно підійшли до Маріуполя ще 20 березня і, натрапивши на групу зведено-гвардійського полку полковника Михайлова, зосередилися біля с. Мангуш (18 км. від Маріуполя). З 20 по 27 березня місто з трьох сторін було оточене махновцями і селянськими загонами з навколишніх сіл. Військовий гарнізон і заможні верстви населення не жили ілюзією по відношенню до Махно і, про всяк випадок, готувалися до евакуації на кораблях французької ескадри, яка стояла в порту завантажена вугіллям. 28 березня о 4 годині ранку один з полків Махна розвернувся в бойовий порядок і почав наступати на місто із заходу. Одночасно, уздовж залізниці на північні околиці міста наступав полк Куриленка. Головні ж сили Махно були кинуті на лівий фланг укріпрайону ворога біля ст. Сартана і металургійних заводів. Білогвардійці чисельністю до тисячі чоловік з 4 гарматами і 3 бронепоездами займали окопи і заводські спорудження. Як і в Катеринославі, Махно встановив зв'язки із більшовицьким підпіллям металургійних заводів, які одночасно з наступом махновців підняли в місті повстання. Ними були обстріляні відступаючі білогвардійці, в тилу панцерника “Вперед, за Батьківщину”, підірваний міст і розібрані шляхи. До 10-ї години махновські полки стулили свої фланги і відрізали сили противника, що діяли на північ від моста через р. Кальміус. До 12-ї годин до міста увірвалися головні сили Махна і почалися вуличні бої. До 17-ї годин білогвардійці відступили в порт під прикриттям вогню французької ескадри (60 гармат, з них 6 - важкі). Добровольчий гарнізон порту (700 багнетів) протягом доби зробив три безуспішні контратаки. Махновці безперервно обстрілювали порт із гармат і грабували місто. У їх розпорядженні був навіть аероплан, який кидав на порт бомби. У бою за Маріуполь білогвардійці втратили 250 чоловік пораненими і убитими, махновці – 190.

Успіх Маріупольської операції сприяв чисельному зростанню бригади Махна. Репресивні заходи білогвардійців проти селян, що не бажали поставляти мобілізованих до армії Денікіна, викликали селянські повстання.

Таким чином, на початку 1919 р. формування Махно були перетворені в полки і бригаду Червоної Армії, ставши її складовою частиною. На початку 1919 р. вони займали важливе місце в стратегічних планах червоного командування, забезпечили плацдарм для оперативного розгортання сил Українського фронту проти армії УНР на лінії Дніпра.

У лютому-квітні махновські формування в якості 3-й бригади - штатної бойової одиниці Задніпровської радянської дивізії вели успішні бойові дії на стику Південного і Українського фронтів - найголовнішому оперативному напрямі - Ростовському. Анархо-комуністична політика Махно, знищення поміщиків і кулаків привернули в його частини селян-бідняків, тим самим збільшивши чисельний склад махновського з'єднання (у середині квітня 1919 р. склав 25 тис. чол., що значно перевищувало штатні рамки бригади Червоної Армії.

Першим кроком на шляху конфронтації радянської влади і Махна став III з'їзд махновців, який відбувся у Гуляйполі. У Червоній Армії не могли проводитися з'їзди, несанкціоновані ЦК партії.

Не дивлячись на попередження П.Дибенка, Махно не підкорявся, до чого його підштовхнули анархісти-набатівці. Їх діяльність в бригаді багато в чому сприяла розбіжностям між більшовиками і Махно.

7 травня 1919 р. Махно доповів до штабу 2-ї Української армії про створення дивізії: “Перша Повстанська Задніпровська дивізія складається з таких частин: Начдив - Батько Махно, начальник оперативного польового штабу Родіонов, начальник штабу Бондарев. 1-а бригада: комбриг Куриленко, має 3 полки (1-й Повстанський полк, 2-й

Маріупольський, 8-й Задніпровський) - чисельністю: 7300 багнетів, 300 кавалерії, 250 кулеметної команди). 2-а бригада: комбриг Белаш, начштабу Давидов, має 3 полки піхоти, 2 кавалерії (5-й Ігнат'євський повстанський полк, 4-й Керменчикський, 6-й Донський, 1-й Кавалерійський радянський, 1-й Кавалерійський повстанський) загалом 10 тис., 2 тис. кавалерії, 3-я бригада: комбриг Антощенко, начштабу Шевлюк, складається з трьох полків і одного батальйону (1-й Великомихайлівський, 3-й Григор'євський Криворізький, 7-й Задніпровський піхотний, Ударний Берестовський батальйон) 3 тис. багнетів, артдивізіон з 7 гармат. Примітка: дивізія має таку ж чисельність резерву, але не має зброї для кавалерії. Третя частина тільки має шаблі. Половина вказаних багнетів має різні системи гвинтівки Манліхер, Маузер і італійські, зі всіх гвинтівок четверта частина старого зразка системи "Гра".

15 травня 1919 р. на зборах польових командирів Махно затвердив рішення про розгортання Першої Української Повстанської дивізії імені Батька Махно.

Переформування бригади в дивізію була цілком назрілим. Не зробивши цього, Махно не міг би належним чином організувати систему управління частинами. Масштаби дивізії навіть після переформування перевищували червоноармійські штати. У Махна було 11 полків (замість 6-9 в радянській дивізії). Чисельність 1-ї і 2-ї махновських бригад перевищувала відповідні радянські з'єднання в 3-4 рази (середня чисельність червоної бригади 3-4 тис.). Чисельність махновської дивізії перевищувала в три рази штати стрілецької дивізії Червоної Армії (яка налічувала 7-10 тис.).

У другій половині квітня 1919 р. виснажливі бої махновців з денікінцями протікали із змінним успіхом. Махновці кілька разів захоплювали і залишали Маріуполь, Волноваху, Юзово, Рутченково. Багато в чому напруженість квітневих боїв пояснювалася прорахунками червоного командування, яке не надавало належної уваги махновській ділянці Південного фронту.

5 травня Махно успішно відбив другий рейд генерала Шкуро. Підсиливши оборону на висотах біля с. Кам'яні Могили двома полками, він розгадав маршрут повернення кубанських козаків з тилів 13-ї армії і зустрів їх масованим рушнично-кулеметним вогнем піхоти. Рятуючись від обстрілу, біля ст. Розовка Шкуро натрапив на заслін з двох махновських бронепоездів і батальйону піхоти. За даними Белаша, він втратив обоз, до тисячі поранених і вбитих. Використовуючи цю поразку Шкуро, махновці зробили контрнаступ.

До 8 травня вони зайняли с. Безіменне і Корань, намагалися виконати наказ командувача Південним фронтом - перерізати залізницю Микитівка - Таганрог, вийти на лінію М. Кирсанівка - Семенівська Коса. Але Махно не одержав допомоги для цього наступу, йому було надано лише 1-й радянський полк Чайки і за розпорядженням Каменєва направлено партію гвинтівок Бердана і 200 тис. патронів до них.

У другій половині травня боротьба за Донбас вийшла на вирішальну стадію. Повстання частин Григор'єва і козацтва на Доні проти радянської влади скували значні сили Червоної Армії. Враховуючи це, Денікін 19 травня перейшов у рішучий наступ. Кубанський корпус Шкуро завдав удару у стик дивізії Махно і 9-ї дивізії 13-ї армії. У перший же день фронт був прорваний, 9-а дивізія відступила, і кіннота Шкуро заглибилася у тил махновських частин на 45 км.

Кавалерійські колони кубанців за підтримки двох бронепоездів і чотирьох танків розбили біля ст. Моспіно передану дивізії Махно 1-й Радянський полк і у ст. Авдот'єно полк 13-ї армії. Піше підкріплення, відправлене Махно до місця прориву фронту, було порубане шкуровцями по ходу руху біля ст. Доля. Звідси Шкуро висувався на Марьєвку, Максимільянівку у тил 13-ї армії. Піхота генерала Виноградова зайняла Єленівку, кіннота Шкуро (7 тис. шабель при двох танках і 16 гарматах) пройшла Галіцинівку-Очеретяне, загрожуючи з тилу полінії Юзове - Авдєєвка.

У цей же день, шкурочці підірвали міс на ст. Удачна, захопивши ст. Гришино, тим самим повністю знищивши глибокі тили 13-ї армії, а згодом, через ст. Межеву висунулись у тили махновських ділянок.

Рейди Шкуро не мали характер фронтових захоплень. На ділянках, де обставини примушували його відриватися від піхоти, гарнізони у захоплених пунктах не залишились. Його метою було знищення тилу ворога, посіяти паніку, полегшити наступ частин генералів Май-Маєвського, Виноградова, Кутепова. І це Шкуро вдалось.

У радянській історіографії “гришинська поразка” Махна стала відправною точкою звинувачень його у зраді революції. Відступ Махна розглядався чи не єдиною причиною поразки радянських військ у боях з Добровольчою армією у всій весняно-літній кампанії.

25 травня Рада оборони України за командою Леніна і Троцького прийняла рішення “Ліквідувати махновщину у стислі терміни”.

Коли Махно дізнався про постанову вищого партійного керівництва, то 9 червня 1919 р. він відправив на ім’я Леніна, Троцького, Каменєва, Зенов’єва, Раковського телеграму у якій заявив про складання з себе повноважень начальника дивізії у зв’язку з необґрунтованими закидами у заколоті і “особистій ворожості” Троцького.

11 червня Махно звернувся до повстанців з відозвою залишатися на бойових позиціях під червоним командуванням і оголосив про свою відставку. Акт про передачу частини новому командиру В.Круссеру оформив начальник махновського штабу В.Белаш. Згідно акту 1-а Повстанська дивізія ім. Махна складалася з шести “іменних” полків і резервних груп:

1. Ділянка фронту по лінії: Ногайськ – Романівка – Михайлівна – ст. В.Токмак – Кирилівка – Пологи – Гуляйполе – Рождественське – Ново Миколаївка, усього 135 км.

2.Піхотні полки:

а. Новоспаський (Вдовиченка) у складі 6 тис. червоноармійців, з яких без гвинтівок 3 тис.;

б. 8-й Задніпровський полк (Бондарця) у складі 5 тис. червоноармійців, з яких без гвинтівок 2 тис.;

в. 7-й Задніпровський (Калашникова) у складі 7 тис. червоноармійців, з яких без гвинтівок 4 тис.;

г.9-й Грецький (Тахтамишева) у складі 2 тис. червоноармійців, з яких без гвинтівок 1900;

д. 10-й Донський (Бондаренка) у складі 5 тис. червоноармійців, з яких без гвинтівок 2 тис.;

е. 11-й Ігнатієвський (Ровази) у складі 6 тис. червоноармійців, з яких без гвинтівок 2 тис.;

є. Три полки зведені у складі 12 тис. червоноармійців, з яких без гвинтівок 10 тис.;

і. Група Паталахи у складі 8 тис. червоноармійців, з яких без гвинтівок 5 тис.;

ж. Група Петренко (Платонова) у складі 4 тис. червоноармійців, з яких без гвинтівок 3 тис.;

з. Два бронепотяги, один озброєний шестидюймовою гарматою, другий трьома тридюймовими при 25 снарядах і кулеметах;

й. Три польові батареї (9 тридюймових гармати, на кожній з них від 3 до 10 снарядів);

к. Сто кулеметів на тачанках і до 30 тис. патронів.

л. Спорядження і каса – 800 тис. карбованців й іншого майна дивізії.

У ті дні махновські полки виявились найбільш боєздатними і забезпечили вихід із Криму військ Дибенка.

29 червня 1919 р. Кримська Червона Армія в районі Каховки - Берислав перейшла Дніпро і зайняла лінію на правому березі від Херсона до Катеринослава.

3.3. Революційна повстанська армія України (махновці) (червень 1919 р. – вересень 1920 р.)

Перший період.

Наприкінці червня 1919 р. Добровольча армія перейшла в наступ на Катеринославській ділянці фронту і ледь не оточили на захід від Катеринослава основні сили 14-ї армії.

27 червня Махно перемістився з Кичкаса на 6 верст південніше від с. Хортиці, де зустрівся з А.Калашниковим. Відмовившись від об'єднання всіх махновських сил, він зобов'язав останнього не виводити махновські частини зі складу 14-ї армії, відступати з нею до Херсонської губернії, на ділянку Новоукраїнка – Добровеличківка - Пісчаний Брід – Глодоси – Хмелеве.

Махно вже не мав права перебувати у складі Червоної Армії і вирішив боротися з Денікіним самостійно.

Наприкінці червня Махно об'єднав свої частини з загонами отамана Григор'єва.

Під виглядом об'єднання сил Махно розраховував збільшити свій загін і при першому зручному випадку убити його.

В цей час загоны Махно пересувалися по селах Олександрійського повіту Херсонської губернії, об'єдналися з григор'євцями, використовуючи місцеві людські ресурси для поповнення.

Наприкінці липні 1919 р. спільна чисельність махновсько-григор'євських загонів склала 5-6 тис. чол. при 5 гарматах.

27 липня в с. Сентово на Єлисаветградщині Махно ліквідував Григор'єва. Підпорядкувавши собі загоны Григор'єва і ставши знову командуючим великого повстанського угруповання Махно направив своїх представників до Калашникова із пропозицією об'єднати сили.

5 серпня він видав наказ по “Повстанській армії України” в якому проголошував її створення і наказував вступати до неї всім бажаючим.

24 серпня з району Нового Бугу на з'єднання з Махном рушили його колишні полки під командуванням А. Калашникова. Їхній маршрут пролягав через Бобринець – Рівне - Помощну. 30 серпня вони прибули до Добровеличківки де перебував штаб Махна.

До складу Повстанської армії ввійшли частини трьох бригад Червоної Армії, якими командували Губанов, Дьяченко і Маслов. У їхньому складі перебувало 11 полків (1-й, 2-й, 3-й і 4-й Новоспаський, 5-й і 6-й Задніпровський, 4-й Радянський, 1-й Олександрівський і зведений полк Судженко, два артилерійських дивізіони (Миронова і Виноградова) і інтернаціональний батальйон Еймана.

З огляду на штатну структуру Червоної Армії, ймовірна чисельність військ, що приєдналися до Махно, становила 15-20 тис. бійців.

Розташовувалася Повстанська армія в ті дні в Добровеличківському районі, зайнявши кілька десятків сіл по фронту 40 і в глибину 30 км.

31 серпня на зборах її комскладу були вирішені питання про реорганізації армії у зв'язку з переходом до партизанських дій. Особлива увага зверталася на зменшення обозу, збільшення кінноти, підвищення маневровості частин і підрозділів. Збори обрали Реввоенраду армії у складі 35 осіб. Збори обрали штаб армії на чолі з командармом Н. Махном і начальником штабу В. Белашом. Війська Махно тепер іменувалися “Революційною повстанською армією України (махновців)”.

Повстанська армія до вересня 1919 р. займала район Новоукраїнки-Олександрівки - Плетений Ташлик - Адабаш.

Після тяжких сутичок з військами Добровольчої армії, Повстанська армія відправилася похідним рейдом порядком трьома основними колонами. Піхота на

тачанках і кавалерія здійснювала щодня переходи в 80-90 верст. Згідно наказу по армії центральна колона (3-й і 4-й корпус, кулеметний полк і вся кіннота) рухалася за маршрутом Добровеличківка-Новоукраїнка-Вишняківка-Верблюжка-Петрово-Софієвка-Чумаки-Хортиця-Олександрівськ довжиною у 350 км. Ліва колона, що складалася з піхотних полків 1-го корпусу, рухалася за маршрутом Новоархангельське – Велика Виска – Єлисаветград – Аджамка – Новостародуб – Зелене – Кам'янка – Катеринослав - довжиною у 320 км. Права, котру склали піхотні частини 2-го корпусу рухалась через Піщаний Брід – Рівне – Софієчку – Zobринець – Долинську - Кривий Ріг – Апостолове - Нікополь - висувалася на 315 км.

Армія мала завдання захопити міста Катеринослав, Олександрія, Нікополь, відкіля розвивати наступ на Таврію, Полтавщину, Донщину, утримуючи за собою Криворізький район. Поява великих сил Махно в глибокому тилу Денікіна було повною несподіванкою для білого генералітету.

Частинам 2-го Азовського корпусу Удовиченка Махно поставив задачу завдання захопити Бердянськ.

8 жовтня війська Удовиченко підійшли до Бердянська й у ході п'ятигодинного бою потопили 2 пароплави в порту і підірвали знаменитий "Варшавський арсенал" боєприпасів (до 20 млн. патронів).

Наступного дня Удовиченко зайняв Ногайск (нині - Приморськ) і Новоспасівку, а 11-й піхотний і 10-й кавалерійський полки 4-го Кримського корпусу Павловського захопили ст. Федорівка і Мелітополь.

12 жовтня Махно зайняв Царекостянтинівку, Гайчур, Керменчик, Великий Янісоль. 13 жовтня частини Павловського продовжили наступ і зайняли Новоолексієвку, Генічеськ, Олешки, Раденське, Чойбалси, Чаплинку. 14 жовтня Удовиченко зайняв найважливішу базу Денікіна на Азовському морі Маріуполь. 15 жовтня кавалерійська бригада Ф. Щуся взяла ст. Дібрівка, а потім ст. Гришино й Авдеєвку. У той же вечір командир кулеметного полку Ф.Кожин з батальйоном піхоти, сотнею кінноти і 30 кулеметами зайняв Юзове. До вечора 16 жовтня кавбригада П. Петренко зайняла ст. Новомиколаївську.

До 23 жовтня 1919 р. махновські війська зайняли Північну Таврію і частину Катеринославської губернії від Олешок до Синельниково і від Маріуполя до Східного Донбасу. Йшли завзяті бої в районі Волновахи, Єленівки, Царекостянтинівки, куди Денікін направив свої резерви і навіть фронтові частини. Таким чином, антимяхновський фронт у другій половині жовтня 1919 р. створювався Денікіним за рахунок ослаблення його сил на головному, московському напрямку. Як досвідчений воєначальник він не міг не розуміти, що зняття босздатних кінних частин у вирішальний момент з під Москви, неминуче призведе до втрати стратегічної ініціативи.

Отже, у цей час Денікін вважав Махно самим небезпечним ворогом, що руйнує тили і комунікації його армії, шляхи для її організованого відступу на південь.

У середині листопада 1919 р. стратегічна ініціатива на фронтах остаточно перейшла до радянської армії. На відміну від Денікіна, командування Червоної Армії використовувало всі можливості для створення значної переваги в силах на Південному фронті.

До 1 грудня 1919 р. Повстанська армія закріпилася на правому березі Дніпра від Катеринослава до Олександрівська, 86 км. по фронту. Таким чином, наприкінці червня - серпня 1919 р. Махно, вигнаний з Червоної Армії, не припиняв боротьби з Денікіним, ліквідував Григор'єва і його загони, створивши Повстанську армію чисельністю 40-45 тис. чол.

Її Кістяк склали червоноармійські полки 58-ї у 47-ї радянських дивізій, що були частинами махновської бригади Задніпровської дивізії. В армію також увійшли загони

селян Херсонської і Таврійської губерній, що пов'язували наступ Денікіна з реставрацією поміщицького землеволодіння. Збираючи повстанські сили Махно ухилився від бойових дій з червоними військами і не виступав проти Радянської влади, а послідовно боров за неї.

По даними Белаша восени 1919 р. РПАУ(м) складалася з чотирьох корпусів. 1-й Донецький мав 15500 багнетів, 3650 шабель, 16 гармат і 144 кулемета; 2-й Азовський - 21 тис. багнетів, 385 шабель, 16 гармат і 176 кулеметів; 3-й Катеринославський – 29 тис. багнетів, 5100 шабель, 34 гармат і 266 кулеметів; 4-й Кримський - 17500 багнетів, 7500 шабель, 18 гармат і 154 кулемета. У резерві штабу армії перебували: кулеметний полк (700 кулеметів на тачанках), бригада кавалерії (3 тис. шабель), обозні війська, трудові полки, комендантські роти й ескадрони загальною чисельністю 20 тис. чоловік. Усього армія мала 103 тис. багнетів, 20 тис. шабель, 1435 кулеметів, 84 гармати. Махновські формування склалися з піхотних і кінних полків, більшість з частин були сформовані відповідно до червоноармійських штатів і реорганізації не піддавалися. Нові полки створювалися за їхнім зразком.

Основним родом військ у Махна лишалася піхота. Піхота здебільшого була посаджена на тачанки, що у рейдах по денікінських тилах довели свою незамінність. Брички і підводи, запряжені 3-4 конями, стали засобом пересування піхоти, лазаретів, постачання і робили повстанців надзвичайно мобільними. Вишикувавши в один або два ряди, тачанки з піхотою рухалися швидкою рисою разом з кіннотою, здійснюючи добові переходи в 60-70, а іноді й у 90 – 100 верст.

Нищівні поразки від кінноти Шкуро в квітні-травні 1919 р. змусили Махна і його командирів приділити серйозної уваги кавалерії. 22 вересня в с. Текуча він видав наказ про необхідність навчання кавалерійській справі.

Третім родом військ Махна була артилерія. Під командуванням колишнього капітана Морозова були створені батареї і напівбатареї двох і чотирьохгарматного складу, що за рішенням штабу армії надавалися корпусам і частинам. Махновці використовували тільки польову і гірську артилерію зі знаряддями двох типів - 76 мм. скорострільною гарматою і 152 мм. мортирою.

У цей період махновське військове мистецтво остаточно сформувало принципи партизанської маневреної війни. Стрімкість переміщень живої сили на значні відстані і несподівані напади, стали улюбленими тактичними прийомами Махна.

На початку січня 1920 р. махновська армія послабилася. Це було пов'язано з хворобою понад 50% складу армії.

11 січня під його керівництвом на зборах командирів у Гуляйполі було прийнято рішення негайно розпустити по будинках 1-й корпус, а 2-й направити до Бердянського і Маріупольського повітів, де також розпустити. 3-й корпус махновської армії був розформований ще наприкінці 1919 р., основна маса 4-го корпусу і махновські загони в інших повітах і містах була роззброєна, а частина їхнього особового складу розстріляна радянськими військами.

П.Аршинов зазначав, що основними причинами розпаду армії стала епідемія тифу і каральні заходи проти “махновських сил” частинами 42-ї і 46-ї дивізій, що переважно склалися з латиських стрільців, естонців і китайців.

До лютого 1920 р. Повстанська армія Махно перестала існувати.

Другий період.

Починаючи з травня 1920 р. Відчуваючи загрозу з боку генерала Врангеля Махно починає відроджувати повстанську армію.

У ці дні сили Махно росли в основному за рахунок переходу на його бік червоноармійців. У Мар'ївці Махно з'єднався із загонами Кожина і Маскалевського. 22 травня махновський авангард у 200-300 шабель зненацька натрапив у Новомихайлівці на

3-й полк 42-ї дивізії. Велика частина особового складу полку перейшла на бік Махна. До 25 травня його загін вступив у межі Ізюмського повіту.

27 травня у с. Олександрівка на зборах махновського загону був обраний новий склад Революційної військової ради. Її головою було обрано Н.Махна, заступником – В.Белаша. Цей орган був покликаний об'єднати всі розрізнені махновські загони.

2 червня загін махновців у 500 шабель і 800 багнетів при 3 кулеметах зайняв села Юріївка, Василівка і ст. Варварівка (30 км західніше ст. Лозова). А 5 червня Махно розгромив у с. Знаменка Павлоградського повіту 3-й запасний латиський батальйон, що “збирав” у місцевих мешканців хліб.

6 червня махновці повернули до Гуляйпільського району і на ст. Зайцево захопили продовольство і боеприпаси, що направлялися на фронт (200 гвинтівок, 2 кулемети, 30 тис. патронів, обмундирування. 7 червня вони спробували захопити біля ст. Ульянівка червоні панцирник “Радянська Росія” і “Червоний козак”, але відступили до ст. Чаплино.

До 15 червня в районі Чаплино – Гришино – Волноваха – Пологи армія Махно виявилася в червоному кільці .

Проти Махно діяла Чаплинська група військ (1200 багнетів, 80 шабель, 2 гармати), 42-а дивізія і Гайчурський загін (1500 багнетів, 70 шабель і напівбатарея), а також бронелетучка № 207, панцерник № 24 “Радянська Україна” і панцерна площадка. Не дивлячись на значну перевагу червоних у бойовій техніці махновцям вдалося 16 червня вирватися з кільця і зайняти Новопавлівське, а 18 червня - с. Туркенівку.

У липні 1920 р. воєнні дії проти махновців перейшли до компетенції штабу військ ВОХРу РРФСР, що зосередив для боротьби з Махно частини тилу 13-ї армії і формування, створені з мобілізованих у Росії чекістів.

8 липня армія Махно сконцентрувалася в районі Новоуспенівки. Її чисельність, за даними Белаша, виросла до 2 тис. шабель, 8 тис. багнетів, 300 кулеметів і 12 знарядь.

Зважаючи на це Реввійськрада прийняла рішення піти на Полтавщину у глибокий тил радянських військ, щоб не обтяжувати їх положенням боротьбою на два фронти. Це дозволяло забезпечити подальший ріст махновської армії, показати свою силу, змусити радянське керівництво визнати необхідність її залучення на свою сторону для боротьби з Врангелем.

3.4. Особливості військового мистецтва махновських частин

В основі концепції бойових дій повстанської армії був покладений маневр, маневр людськими ресурсами і маневр вогневими засобами.

Величезна кількість тачанок в війська дозволяла махновцям швидко пересуватися як на марші (проходячи по 100 верст за добу) так і на полі бою, концентруючи війська на вирішальних напрямках. До того ж озброєна станковими кулеметами (грузною зброєю тих часів) тачанка дозволяла маневрувати вогневими засобами, знову ж таки використовуючи величезну кількість кулеметів в місці основного наступу.

Будучи війною маневровою, громадянська війна відродила кінноту, яка занепала під час позиційної Першої світової війни. Будучи активними прихильниками маневрової війни махновці самі блискуче використовували великі маси кавалерії для ударів по ворогові. Але вони знайшли й зброю проти великих кінних з'єднань. Такою зброєю були станкові і ручні кулемети, які в повстанській армії були зосереджені у кулеметному полку Ф.Кожина та батальйоні ручних кулеметів П.Каретника.

В тактиці дій повстанців чітко прослідковується дві тенденції розгортання бойових дій. Перша складалася з намагання діяти не досить великими, у 3-6 тис. осіб, але досить маневреними загонами, переважно кавалерія і піхота на тачанках, з величезним числом кулеметів різних систем. Це дозволяло їм діяти оперативно, мобільно, швидко перегруповуючи сили, глибоко їх ешелонуючи, бити по найуразливішим місцям

противника. Друга – у розгортанні великої збройної сили, яка за чисельністю нараховувала 5-6 дивізій, для проведення широкого фронту бойових дій.

У випадку коли махновці відходили від принципів маневрової війни і розтягували свої фронти на багато кілометрів, то вони стикалися з цілим рядом труднощів. У їх командирів, позбавлених академічного вишколу, не вистачало вміння вибудовувати міцну, довготривалу оборону, вести наступ частинами.

Треба відзначити, що причиною успіхів махновської армії крім перспективної тактики дій, була і величезна підтримка місцевого люду. Українське селянство бачило в махновцях чи не єдину захисну силу своїх інтересів, своєї споконвічної мрії отримати землю і вести на ній господарську діяльність, без будь-яких “панів”. Ці селяни і були основною силою махновської армії, вони підтримували її морально і матеріально.

Щодо особливостей змін у тактиці ведення бою, то її можна розподілити на чотири періоди:

I період – кінець вересень 1918 р. – 28 грудня 1918 р. – використовувались тактика індивідуального терору, уникнення від великих сутичок. З розгортанням руху впроваджувались методи широко повстання.

II період – 28 грудня 1918 р. – 17 червня 1919 р. і VI період – 27 вересня 1920 р. – 26 листопада 1920 р. – махновські загони виступали як регулярні частини РРСА. Вели дії на досить широкому фронті, а військові операції розроблялися, як операції регулярної армії.

III період – після 17 червня 1919 р. – січень 1920 р. – зі створенням сотисячної армії, Повстанська армія зосереджується на військових діях проти Добровольчої армії, тим самим відкривши „другий фронт” у тилу денікінських військ.

VI період - 26 листопада 1920 р. – 28 серпня 1921 р. – період партизанської боротьби проти регулярних частин РРСА, безкінечні рейди і бої з переважаючими силами противника.

Узагальнюючи вищевикладене можна констатувати, що тактика ведення бойових дій повстанськими загонами на чолі з Нестором Махном у кожний період свого розвитку, мала свої характерні особливості, але в цілому мала свою особливість: маневр живою силою і маневр вогнем.

3.5. Спільна боротьба РПАУ(м) з радянськими військами проти Збройних Сил Півдня Росії (вересень – листопад 1920 р)

У вересні 1920 р. стратегічна обстановка на Південно-Західному фронті в Україні змінилася. Після поразки під Варшавою Червона Армія з величезними втратами відступила з західної України. Врангелівські війська в середині вересня розгорнули наступ з Таврії, зайняли Синельникове, Славгород, Олександрівськ, загрожували Катеринославу і Донецькому басейну.

В.Леніну довелося створювати проти Врангеля окремий Південний фронт. У цей критичний момент, коли Червона Армія боролася на Україні на два фронти, В.Ленін і Л.Троцький знову вирішили залучити армію Махна для розгрому Врангеля, після чого негайно її ліквідувати.

26 вересня М.Фрунзе разом із ЦК партії організував переговори з делегацією від армії Н.Махна на чолі з Д. Поповим і В. Куриленком. Політична угода передбачала звільнення з в'язниць махновців і анархістів, свободу агітації махновських і анархістських ідей без заклику до насильницького повалення Радянської влади, участь анархістів у радянській виборчій кампанії. У воєнній частині договору передбачалось, що армія махновців входить до складу Червоної Армії в якості самостійного “партизанського” з'єднання з підпорядкуванням вищому командуванню Червоної Армії лише в оперативному відношенні. Махновці зобов'язувались не приймати у свої ряди дезертирів-червоноармійців. Родини махновців зрівнювалися по пільгах з червоноармійськими

родинами й одержували про це документи. З припиненням бойових дій сторони зобов'язувались провести широку публікацію досягнутих домовленостей.

До середини жовтня війська генерала Врангеля були розбиті на Правобережжі і відступили на лівий берег Дніпра.

Повстанській армії Махна, чисельність фронтових частин якої становило понад 10 тис. багнетів і близько 4 тис. шабель, виділялася ділянка для наступу в районі ст. Ульянівка. Її сусідами ліворуч була 13-а армія (15 тис. багнетів і 5500 шабель), а праворуч - 4-а армія (16 тис. багнетів) і 2-а кінна армія (9 тис. шабель). Їм протистояли 1-а армія під командуванням генерала А. Кутепова (20 тис. багнетів і 10 тис. шабель) і Донська армія генерала Ф. Абрамова (15 тис. багнетів і 9 тис. шабель).

Ранком 22 жовтня махновська групи Петренка і Забудько під загальним командуванням В.Белаша (6 тис. багнетів, 2500 шабель, 10 гармат, 300 кулеметів на тачанках) зробила стрімкий марш на Василівку – Новомиколаєвку – Михайлово – Лукашеві і розбили 3-й і 4-й піхотні дроздовські полки. 23 жовтня вони напали на ешелони 2-го дроздовського полку і нанесли йому великі втрати, згодом, з 23-ю дивізією червоних штурмували Олександрівськ.

24 жовтня армія Махна захопила Орехов, де розташовувалося комендантське управління кінного корпусу генерала Морозова. Тут Махно виділив особливу групу піхоти на тачанках і кавалерійський полк (2500 чол., 2 гармати) для захоплення Великого Токмака, а основні сили направив через Малу Токмачку на Гуляйполе. 25 жовтня махновці атакували частини кінного корпусу генерала Морозова, що дислокувалися в районі Гуляйполя. Але білі контратакували і, використовуючи ескадрилью з 8 аеропланів і 2 танки, наголову розбили 2-й і 4-й піхотні полки повстанців. Махновці втратили 1700 чол. і були відкинуті на 8 км. на північ від Гуляйполя.

У подальших бойових діях Червоної Армії з врангелівськими військами брала участь Кримська група махновців, що 28 жовтня була виділена з Повстанської армії у складі 5 тис. багнетів, 5 тис. шабель, 16 гармат і 800 кулеметів (кулеметний полк Ф.Кожина). Очолив групу С.Каретников, а її Польовий штаб - П.Гавриленко.

Такий поділ махновських сил переслідувало кілька цілей. Активна участь основного бойового угруповання махновців у розгромі Врангеля забезпечувало недоторканість Гуляйпільського району радянськими військами.

Перед штурмом Перекопських укріплень Фрунзе зробив перегрупування сил. Перекопська операція почалася ранком 8 листопада. За наказом Фрунзе в до 5 ранку 9 листопада під обстрілом дроздовців Сиваш форсували махновські частини (3 тис. шабель і 450 кулеметів на тачанках) і 7-а кавалерійська дивізія. Під час переправи група Каретникова втратила 30% особового складу, але не відступила назад. Махновський десант зайняв с. Карадажанай, знищила 1-й дроздовський полк і захопили 600 полонених. Поблизу Ішуни махновці взяли активну участь у розгромі кінного корпусу генерала Барбовича (4500 шабель, 30 гармат і панцерник, 150 кулеметів), що атакував на лівий фланг 15-ї дивізії, намагаючись полегшити становище врангелівських військ.

За даними Белаша в боях у Північній Таврії й у Криму махновці втратили 6 тис. пораненими й убитими.

3.6. Збройне зіткнення з радянськими військами. Згортання махновського руху в Україні (листопад 1920 р. – серпень 1921 р.).

Не дивлячись на активну участь махновців у Кримській операції проти Збройних Сил Півдня Росії, 15 листопада М.Фрунзе видав наказ по арміях фронту: “У зв'язку з ліквідацією Врангеля необхідно в найкоротший термін очистити територію України від бандитських зграй”.

Ранком 26 листопада почалися широкомасштабні бойові дії проти Гуляйпільського гарнізону махновців, що нараховував 3 тис. піхотинців і 1000 кавалеристів.

Після запеклих кидків у різні сторони Махну вдалося прорвати кільце оточення і з загоном у 300 чол. і піти до Успенівки. Невелика група махновців прорвала оточення у південно-східному напрямку і відійшла в район Маріуполя.

Операцію проти Кримської групи Каретникова очолив особисто М.Фрунзе, що прибув 25 листопада до Сімферополя. У той же день сюди були викликані командуючий махновською групою С.Каретников і начальник штабу П.Гавриленко. Їм пред'явили наказ-ультиматум № 00155, відразу заарештували і розстріляли.

Одержавши відомості про винищення махновців, що почалися, Кримська група під командуванням Марченко ранком 27 листопада знялася з позицій біля Євпаторії і рушила на північ. У той же день вона пробилася через розташування 7-ї кавалерійської дивізії, приєднавши до себе велику частину 2-ї кавбригади. Група рухалася на захід по шосе Перекоп – Сімферополь, колоною у три кілометри.

29 грудня група вийшла до Строганівки тим самим вирвавшись на оперативний простір з Криму. У групі Марченко залишилося 3 тис. бійців, у тому числі 1 тис. шабель, 300 тачанок з кулеметами і піхотою, 4 гармати.

У ці дні Махно ужив заходів для з'єднання усіх своїх частин. 29 листопада в с. Костянтинівка на засіданні Ради Повстанської армії він сформулював її найближчі завдання так: “Тимчасово, по силі можливості, ухилитися від боїв і зайнятися енергійно організацією армії й об'єднанням повстанських загонів, а так само намагатися зв'язатися з загоном Удовиченка і чекати повернення Кримської групи Каретникові”.

Його план припускав збір протягом 3-4 тижнів усіх своїх боездатних частин, що відступають під натиском червоних військ із Гришинського, Бердянського й Олександрівського повітів.

У Костянтинівці була проведена реорганізація наявних сил. Махновська рада вирішила створити ударні групи з полковою армійською системою. Розташовані в районі с. Константинівка - ст. Андріївки Особливий і 2-й піхотний полки були зведені у 2-у Особливу піхотну групу під командуванням Савонова .

У відповідь на репресії махновці активізували свої дії проти Червоної Армії. Атакою з півдня їхня Кримська група зайняла с. Тимошівку Олександрівського повіту, де без опору роззброїла 371-й і 372-й полки 42-ї стрілецької дивізії.

На правому березі Дніпра махновців невідривно переслідували частини 1-ї Кінної армії Будьонного. 24 грудня біля с. Софієвки (західніше Кривого Рогу) їх зустріли частини Особливої і Запасної кавалерійської бригад, у бою з ними Махно втратив 300 чол. і обоз. Відступивши до Аннівки.

Червоне командування кинуло проти Махно кращі з'єднання 1-ї Кінної армії С.Будьонного й окремого корпусу Червоного козацтва В.Примакова. Махно переслідували 14-а кавдивізія Пархоменка, 8-а Червонокозаччя Демичева, 17-а кавалерійська Котовського. Але прославленим червоним кіннотникам не вдалося знищити Махна.

30 грудня Махно зосередився біля містечка Тальне на Київщині (2 тис. кінноти, 2 тис. піхоти на тачанках, 150 кулеметів, 1 артбатарея). Наступного дня біля с. Крачковки, а потім с. Пугачевки Жашківського району його атакували червоні козаки корпусу Примакова.

Махно розчарувався в рейді по Правобережній Україні, що не дав йому відчутного припливу сил. Місцеве населення байдуже відносилося до його анархо-комуністичних гасел. Тому він вирішив висунутися на Полтавщину.

З 19 лютого 1921 р. махновські загони загальною чисельністю до 1500 чол. розташовувалися гарнізонами в селах Бейково, В. Михайлівка, Лукашево, Тернівка,

Холодець. 25 лютого Махно форсував Дніпро в плавнях поблизу Великої Лепетихи, де розгромив ряд продовольчих складів. Через безперервне переслідування червоними частинами він змушений був розосередити свої сили: у районі Сірогоз залишив загін Глазунова у 50 шабель, кулеметний загін Кожина і Тарановського у 180 шабель з 12-15 кулеметами відстав від Махна у Мелітопольському повіті. Куриленко з загоном у 30 чол. був “відряджений” до Маріупольського повіту, Маскалевський на чолі 20 чол. - у район Юзово, а Каленик і 10 чол. з ним - у Гришинський повіт. Брова і Маслаков були виділені в самостійну Донську групу і спрямовані Махном на Дон і Кубань. Сам Махно з загоном у 400-500 шабель вирішив повернутися в район Гуляйполя, усе ще сподіваючись на допомогу земляків. Але не знайшов там підтримки.

Протягом квітня – серпня 1921 р. Махно з невеликим з’єднання проводив рейди по півночі України. Крім того було проведено волго-донський похід, з надією широкої мобілізації населення. Але його сподівання не увінчались успіхом, а ті частини, що були у наявності потроху розсіювались.

У 1921 р. Махно переконавшись у повній відсутності підтримки його місцевим населенням у багатьох регіонах України і Росії, прийняв рішення про виїзд за кордон, втіливши його 28 серпня 1921 р. перейшовши румунський кордон.

Так закінчився один з найдраматичніших періодів у житті Н.Махна та махновського руху в цілому.

Висновки

На підставі вищевикладеного можна підготувати наступні висновки:

Питання формування та діяльності селянських повстанського руху на Півдні України протягом 1918-1921 років є не надто дослідженим в українській історіографії, а особливо його локальні аспекти, пов’язані з діяльністю як окремих повстанських загонів, так і діяльністю таких політичних утворень як “повстанські республіки”.

Основними причинами, які спонукали формування селянського повстанського руху: політичний хаос в країні, невирішеність аграрного питання, вплив політичних партій різних спектрів. Джерелом же формування повстанських загонів стала Перша світова війна. По-перше, масові мобілізації не тільки навчили широкі маси селян володіти зброєю, а й привчили їх використовувати зброю проти людей. До того ж за роки війни ціна людського життя значно понизилася. По-друге, наявність лінії фронту, яка всі роки проходила по території України, та розвал царської армії обумовили появу в селах значної кількості зброї. До цього слід додати, що відсутність досвіду мирної політичної боротьби та нездатність урядових структур вирішити назрілі питання парламентськими методами підштовхували селян до вирішення своїх нагальних проблем силовими методами.

За політичною орієнтацією селянські повстанські загоны можна розподілити на: про більшовицькі, орієнтовані на Українську народну республіку, антиденікінські і антиврангелівські.

В цілому слід відзначити, що повстанський рух не мав якої чіткої структурованості і у більшості випадків був повною мішаниною різних груп населення і партій, які ставили перед собою завдання боротися з денікінщиною чи більшовизмом або задовольняти власні інтереси, що звичайно не дає можливості визначити яку чітку класифікацію і кількісну характеристику повстанських загонів на Півдні України у 1918 – 1920 р.р.

Серед найбільш масових повстанських рухів на Півдні України слід виділити загоны на чолі з Никифором Григор’євим та Нестором Махном.

Діяльності повстанських загонів на чолі з Н.Григор’євим можна розподілити на такі періоди:

I період: серпень – грудень 1918 р. - формування повстанських загонів Никифора Григор'єва, окреслення політичної орієнтації;

II період: грудень 1918 – січень 1919 р. – реорганізація загонів Н.Григор'єва у Херсонську дивізію Південного фронту УНР;

III період: лютий 1919 р. – травень 1919 р. – зміна політичного курсу, переорієнтація на радянський (більшовицький) уряд. Входження загонів Григор'єва до складу Придніпровської дивізії;

IV період: травень – липень 1919 р. – відхід від радянського (більшовицького) уряду, формування повстанської армії. Налагодження взаємозв'язку з повстанськими загонами Н.Махна. Знищення Н.Григор'єва. Ліквідація григор'євських загонів.

Щодо діяльності махновських з'єднань на Півдні України, то їх можна розподілити таким чином:

I період – кінець вересень 1918 р. – 28 грудня 1918 р. – формування і розгортання повстанського руху, як такого. Його ідентифікація як повстанського. Вже на листопад 1918 р. махновські загони контролювали район від Павлограду і Синельниково до Азовського моря на півдні.

II період – 28 грудня 1918 р. – 17 червня 1919 р. - призначення Н.Махна Головнокомандуючим Радянської Революційної Робітничо-Селянської армії Катеринославського району. На кінець грудня 1918 р. у повстанських лавах перебувало бл. 4 тис. бійців. Підписання з більшовиками військово-політичної угоди. Формування з загонів Махна 3 бригади I-у Задніпровської дивізії чисельністю у понад 6,5 тис. бійців. Спроба Махна переформувати бригаду у I-у повстанську дивізію. Телеграма Махна від 28 травня 1919 р. про складання з себе повноважень командира дивізії. Конфлікт з радянським командуванням, через спробу Махном провести 15 червня 1919 р. з'їзд представників Гуляйпільського району. Друга телеграма Махна від 9 червня 1919 р. про складання з себе повноважень командира дивізії. 17 червня 1919 р. – розстріл Надзвичайним трибуналом членів махновського штабу.

III період – після 17 червня 1919 р. – січень 1920 р. – об'єднання повстанських загонів Махна і Григор'єва 25 червня 1919 р. 27 липня 1919 – вбивство отамана Григор'єва. Проголошення Махна Командуючим Революційної повстанської армії України(махновці). Боротьба з Червоною армією, Директорією, Добровольчою армією. Розпуск повстанської армії. Зосередження Махна у Гуляйполі.

IV період – травня 1920 р. – 27 вересня 1920 р. - рішення командного складу махновського загону про форсовану відбудову повстанської армії (на той час загін нараховував бл. 500 шабель і 700 багнетів). Махно обраний командиром армії. артилерійської частини. Початок одноосібної боротьби зі Збройними силами Півдня Росії.

V період – 27 вересня 1920 р. – 26 листопада 1920 р. - проведення переговорів махновського штабу з радянським військовим керівництвом. Підписання 2 жовтня 1920 р. другої військово-політичної угоди між українським радянським урядом і РПАУ (м). Початок спільної боротьби проти Збройними силами Півдня Росії. Кримська операція. Розгром ЗСПР. Заява Ради повстанської армії до українського радянського уряду від 13 листопада про початок репресій проти махновців. Оголошення Махна і махновської армії поза законом.

VI період - 26 листопада 1920 р. – 28 серпня 1921 р. – розгром Кримської групи військ РПАУ(м). Боротьба проти радянських військ. Згортання махновського руху. Еміграція Н.Махна до Румунії.

Підводячи підсумок слід відзначити, що селянський повстанський рух на Півдні України протягом 1918-1921 років змінював свій політичний напрямок, але у своїй силі був єдиним.

Список використаних джерел і літератури

Опубліковані джерела

1. Антонов-Овсеєнко В.А. Записки о гражданской войне: В 3 т. – Москва - Ленинград, 1933. – Т.3. - С.204.; Т.4. - С.51.
2. Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 1995. – 240 с.
3. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – Киев: РВЦ “Проза”, 1993. – 592 с.
4. Будённый С.М. Пройдённый путь. Книга первая. — М.: Воениздат, 1958. — 448 с.
5. Гражданская война на Украине. Сборник документов и материалов: в 3 т. – Киев, 1967. – Т.2. - 457 с.
6. Котляр Ю.В. Повстансько-партизанський рух українських селян у 1919 – на початку 1920 р.р. (На матеріалах Півдня України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. - Одеса, 1997. – 23 с.
7. Кузьменко Г. Щоденник // Березіль. – 1993. — №3. — С. 44-89.
8. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 р.р. – Київ: Темпора, 2003. – 767 с.
9. Махно Н.И. Воспоминания. - Запорожье: Дикое Поле, 1995. - 231 с. — (Вестники свободы).
10. Нестор Махно и махновское движение (Сб. документов и материалов) – Днепропетровск: АО “DAES”, 1993. – 318 с.
11. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии 1917—1922 гг. Сборник документов и материалов. — Киев, 1971. — С. 244.
12. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських збройних сил 1917-1921 р.р. – Київ: Україна, 1993. – 215 с.

Література:

13. Алесашенко А.П. Партизанское движение в тылу Деникина в 1919 г.// Решающие победы Советского народа над интервентами и белогвардейцами в 1919 г. – Москва, 1960. – 305 с.
14. Алесашенко А.П. Крах деникинщины. – Москва, 1966. – 280 с.
15. Алешин А. К истории борьбы за Октябрь на Николаевщине // Летопись революции. — 1928. — №3. – С.34-54.
16. Балковий П. Війна без флангів. Партизансько – повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918 – 1920 р.р. – Київ, 1966. – 317 с.
17. Білан Ю. Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918 – 1920 роках. – Київ, 1957. – 189 с.
18. Бредіс Е. Партиєне підпілля в Одесі за денікінщини// Літопис революції. – 1930. - №3-4. – С. 77 – 102.
19. Варгатюк П., Шморгун П. “Білі плями”, пошук істини // Український історичний журнал. – 1982. - №2. – С. 55 – 67.
20. Верстюк В. Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). - Київ: Наукова думка, 1991. — 368с.
21. Викторов Е. Первый этап революции на Николаевщине// Летопись революции. – 1927. - №2. – С.55 – 98.

22. Винар Л. Причинки до ранньої діяльності Нестора Махна на Україні (1917-1918) // Розбудова держави. - 1953. - № 2. - С.14.
23. Волковинский В.Н. Махно и его крах. – Москва, 1991. – 357 с.
24. Волковинський В.М. Батько Махно. - Київ: Знання, 1992.- 480с. - (Сер 1 “Час”; №3). - (сер. “Бібліотека журналу “Пам’ятки України” Сер.1 “Українське відродження: історія й сучасність”; №3).
25. Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди і реальність. – Київ, 1994. – 262 с.
26. Волковинський В. Батько Махно: міфи і реальність // Культура і життя. – 1989. – 10 вересня.
27. Гамрецький Ю.М., Щусь О.Й. Деякі актуальні питання історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни // Український історичний журнал. – 1986. — №7. – С. 117-132.
28. Грациози А. Большевики и крестьянство на Украине, 1918-1919 годы: очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских восстаниях. – М.: Агро-XX, 1997. – 199 с.
29. Голованов В. Батька Махно, или “оборотень гражданской войны”// Литературная газета. – 1989. – 8 февраля.
30. Горак В. Повстанці отамана Григор’єва (серпень 1918 - серпень 1919 рр.). Історичне дослідження. - Фастів, 1998. — 224 с.
31. Горак В. Ватаг Таврійського степу// Час. – 1997. - 29 травня.
32. Горак В. Селянський ватаг із Гуляйполя// Час. – 1997. – 23 жовтня.
33. Гусев К. Крах партии левых эсеров. – Москва, 1963. – 217 с.
34. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – Київ, 1993. – 290 с.
35. Дмитренко Ю. Я, отаман Григор’єв... // Україна. — 1990. — № 12. - С. 10-11.
36. Ермаков В.Д. Российский анархизм и анархисты. – Санкт-Петербург, 1996. – 315 с.
37. Ермаков В.Д. Махновщина: некоторые социально – бытовые аспекты повстанческого движения крестьян Украины. //Социс: социологические исследования. – 1991. - №3. – С.76 – 86.
38. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. – Київ, 1993. – 350 с.
39. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. – Київ, 1972. – 857 с.
40. Історія українського селянства: у двох томах / О.Андрушук, В.Баран, А.Блануца, К.Бунятян, Д.Ващук та ін. – Київ: Наукова думка, 2006. – Т.2. – 654 с.
41. Какурин Н.Е. Как сражалась революция: в 2-х томах. Т.2. – Москва, 1990. – 272 с.
42. Капустянський М. Похід Українських Арій на Київ - Одесу в 1919 році. (Короткий воєнно-історичний огляд). - Кн. 1.- Львів, 1921. - С. 22.
43. Канев С.Н. Октябрьская революция и крах анархизма в России. - Москва, 1974. - С. 330.
44. Кін Д. Повстанський рух проти денікінщини на Україні// Літопис революції. – 1926. - №3-4. – С. 70
45. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. - Київ: Правда Ярославичів, 1998. - С. 147-175.
46. Ковальчук М. Симон Петлюра та Нестор Махно: спроба союзу // Пам’ять століть. - № 4, 2003. – С.51-77.
47. Коган С. Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині// Літопис революції. – 1929. - №2. – С. 117 – 154.
48. Комнин В.В. Нестор Махно: Мифы и реальность. – Москва, 1990 – 487 с.
49. Корк А. Взятие Перекопско-Юшуньских позиций войсками 6 армии в ноябре 1920 г. // Революционная армия. – 1921. - №1. – С. 17 – 31.

50. Котляр Ю. Селянські повстання на Півдні України 1919 – 1920 р.р. Класифікація та чисельність// Константи – альманах соціальних досліджень. – 1999. - №2. - С. 116 – 118.
51. Котляр Ю. Нове про напрями і типологію селянських повстань на Півдні України (1919 – 1920 р.р.)// Записки історичного факультету. – Вип. 4. – Одеса, 1997. – С. 85 – 89.
52. Котляр Ю.В. Висунська народна республіка. 1919 р. // Український історичний журнал. – 1996. - №1. – С. 63 – 68.
53. Котляр Ю. Нові погляди на селянсько-повстанський рух Миколаївщини. 1919. // Тези доп. Першої обласної Миколаївської краєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю Великої Перемоги. – Миколаїв, 1995. – С. 58 – 59.
54. Котляр Ю. Маловивчені аспекти проблеми формування державного типу на Миколаївщині (1919 рік)// Історія, Етнографія, Культура. Нові дослідження: Тези доп. Першої обласної наукової краєзнавчої конференції. – Миколаїв, 1995. – С.91 – 93.
55. Котляр Ю. Боротьбисти (Деякі факти про національну ідею на Півдні України)// Відродження української державності: проблеми історії та культури: Матеріали міжнародної конференції. – Ч. 1. – Одеса, 1996. – С.93.
56. Котляр Ю. Невідомі сторінки національних повстань на Півдні України (1919 – поч. 1920 р.р.)// Сучасна етнокультурна та етнополітична ситуація на Півдні України і актуальні проблеми державного управління: Матеріали регіональної науково-практичної конференції. – Ч. 2. – Одеса, 1996. – С. 40-41.
57. Котляр Ю. Висунська і Баштанська республіки// Пам'ять століть. – 1997. — №1. – С. 134 – 137.
58. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). — Львів, 1992. - С. 457.
59. Круть В.Т. До історії боротьби проти григор'євщини на Україні// Літопис революції. – 1932. - №5-6. – С. 87 – 101.
60. Кулик І. Боротьба робітників і селян за встановлення Радянського ладу на Україні (1917 - 1920). – Київ, 1947. – 375 с.
61. Ластовський В. Червоні, зелені і жовто-блакитні// Старожитності. – 1994. – № 7-8. – С. 23 – 55.
62. Лисенко А. На чолі повстанських мас: отаман Никифор Григор'єв// 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 1999, - №1/2(10/11). – 25 с. (<http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/doccatalog/list?currDir=42742>)
63. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2-х томах. – Т.2. – Київ, 1994. – 556 с.
64. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917 – 1918. – Львів, 1994. – 430 с.
65. Мухин Ю.И. О профессионалах // Дуэль. – 2001. - 2 января.
66. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – Київ, 1993. – 379 с.
67. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – Т.2. – Київ, 1992. – 556 с.
68. Полтавське крайове об'єднання Всеукраїнського Товариства “Просвіта” ім. Тараса Шевченка. Полтавська Петлюріана: Матеріали VII Петлюрівських читань. / За заг. ред. М.Кульчицького, Т.Пустовіта. — Полтава: Б.в. - (Полтавське обласне об'єднання Всеукраїнського т-ва “Просвіта” ім.Тараса Шевченка). Ч.5. — 2003. - 270 с.
69. Равич-Черкаський М. История Коммунистической партии (большевиков) Украины. – Харьков, 1923. – 234 с.
70. Революция на Украине по мемуарах белых/ Сост. В.А.Алексеев. — Москва, 1990. – 436 с.
71. Роль тачанки в гражданской войне (В освещении польской военной литературы) // жур. Зарубежное военное обозрение. — 1991. — №12. – С. 76 – 97.

72. Рубач М. К истории гражданской войны на Украине (Переход Григорьева к Советской власти)// *Летопись революции*. – 1924. - №3. – С. 34 – 54.
73. Савченко В.А. Махно. – Харків: Фоліо, 2005. – 415 с. – (Історичне досьє).
74. Савченко В.А. Измена “батяки” Махно и “железная метла” Л.Д. Троцкого // *История СССР*. — 1990. — № 2. — С. 77.
75. Семанов С.Н. Под черным знаменем, или жизнь и смерть Нестора Махно. – Москва, 1990. – 399 с.
76. Семанов С.Н. Нестор Махно. Вожак анархистов. - Москва: Вече, 2005. – 384 с. – (Досьє без ретуші).
77. Сербогін С. Третій шлях. – Гуляйполе, 1998. – 215 с.
78. Скирда А. Гражданская война и Борьба за вольные советы в Украине 1917-1921. Париж: Громада. – 349 с.
79. Спихальский В. Тачанка (перевод статьи В.Спихальского из польского военного журнала “Bellona”, №2 за 1921 г.) // *Армия и революция*. – 1922. - №1(8). – С. 107 – 109.
80. Солдатенков В.Ф. До питання про початок громадянської війни на Україні// *Український історичний журнал*. – 1991. - №7. – С. 11 – 34.
81. Солдантенко В.Ф. Українська революція. Історичний напис: Монографія. – Київ: Либідь, 1999. – 976 с.
82. Стахів М. Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії Советської Росії: в 2-х кн. – Кн. 2. – Тернопіль, 1993. – 430 с.
83. Стеценко С.О. Кулеметні тачанки часів Громадянської війни 1918 – 1921 р.р./ <http://www.makhno.ru/st/94.php>
84. Субтельний О. Україна: Історія/ Пер. з англ. Ю.І.Шевчука; Вст. ст. С.В.Кульчицького. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Київ: Либідь, 1993. - 720 с.
85. Супруненко М. Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни. – Київ, 1957. – 410 с.
86. Тимков О.А. Отаман Григор'єв. Документальне дослідження. – Нововоронцовка, 1997. – 24 с.
87. Тимошук А. В. Анархо-коммунистические формирования Н.Махно. Сентябрь 1917 - август 1921. — Симферополь: Таврия, 1996. – 75 с.
88. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914 - 1922). – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – 324 с.
89. Уланов Р. Пулеметная тачанка // жур. *Техника и вооружение вчера, сегодня, завтра*. – 2004. - №12. – С. 9-11.
90. Улянич В. Жили-були батьки-отамани, або чому треба вивчати повстанський рух в Україні// *Голос України*. – 1994. – 26 березня.
91. Чоп В. Нестор Иванович Махно. — Запорожье: РА “Тандем-У”, 1998. – 84 с.
92. Чупрун К.В. Миф о конармейской тачанке// *Независимое военное обозрение*. – 2001. — 22 июня.
93. Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. – Львів: Світ, 2000. – 180 с.
94. Шевоцуков П.А. Страницы истории гражданской войны. Взгляд через десятилетия. – Москва, 1992. – 387 с.
95. Шубин А. Махновское движение. 1917-1921 гг. // *Дружба народов*. – 1993. - №3. – С. 147 – 170.
96. Шубин А. Махновское движение. 1917-1921 гг. // *Дружба народов*. – 1993. - №4. – С. 179-198.
97. Шубин А. Махно и махновское движение. – Москва: МИК, 1998. – 73 с.
98. Эйдеман Р.П., Какурин Н.Е. Гражданская война на Украине. – Харьков, 1928. – 71 с.

99. Яланський В., Верьовка Л. Нестор і Галина. Розповідають фотокартки. - Київ – Гуляйполе, 1999. – 415 с.
100. Яланський В. До історії махновського руху в Україні. // Наукові читання до 100-річчя Н.Махна. – Гуляйполе, 1998. — 315 с.